

VU Research Portal

Zoo heerlijk eenvoudig

van der Meiden, W.J.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Meiden, W. J. (2009). *Zoo heerlijk eenvoudig: Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

3 ‘WEZENLIJKE NUTTIGHEID’

Kinderbijbels in Nederland van Van der Palm tot Oort en Hooykaas,
1811-1871.

3.1 OPPERVLAKTEWATER EN ONDERSTROOM

Tot het vierde kwart van de achttiende eeuw is er sprake van een vrijwel onaangevochten positie van de publieke, gereformeerde kerk. Er zijn andere kerkgenootschappen, die weliswaar gedoogd worden, maar niet in het openbaar de godsdienstige opvoeding van kinderen ter hand kunnen nemen. De publieke kerk verzorgt samen met de overheid het onderwijs en daarmee de onderwijzing in de christelijke leer. Intern zijn er tegenbewegingen, die eveneens gedoogd worden, maar die evenmin kunnen concurreren met de officiële gereformeerde kerk als het gaat om de meer structurele geloofsopvoeding. Maar in de negentiende eeuw wordt manifest wat in de zeventiende en achttiende al latent aanwezig is: de opkomst van een tegenbeweging tegen de alom tegenwoordige vaderlandse kerk. De Bataafse Revolutie en de Franse intocht schokken een deel der natie en worden door een ander deel verwelkomd. Maar er wordt vanuit Parijs geen deïsme geïmporteerd, laat staan dat in de Lage Landen zoals in Frankrijk de Rede zelf als god(in) wordt vereerd. Wel heeft de officiële gereformeerde kerk zich rond 1800 theologisch zo ongeveer in haar geheel op een rationeel, verlicht christendom verschanst. De toon van leer en leven is burgerlijk, rustig, ja gezapig; het algemeen belang prevaleert, de enkeling wordt zijn zielenroerselen gegund. De voorgangers van de gereformeerde kerk behoren tot de maatschappelijke elite. In de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling van 1798, wordt een radicale scheiding van kerk en staat voltrokken die veel privileges aan de kerk onttrekt, hoewel ‘eerbiedige erkenning van een albesturend Opperwezen’ de burger wordt aanbevolen.¹ Maar al in 1801 wordt de revolutie ten onzent voltooid geacht en krijgt de christelijke godsdienst weer ruimer baan. Toch komen de oude tijden niet meer terug. Na de Franse Tijd krijgt de gereformeerde – sinds het Algemeen Reglement van 1816 officieel ‘hervormd’ geheten – kerk weliswaar een bevoorrechte, maar geen monopoliepositie meer.² Dat geeft dissenters als de remonstranten, doopsgezinden, lutheranen en later de rooms-katholieken en joden de mogelijkheid hun emancipatie kracht bij te zetten. Maar ook binnen de ‘grote kerk’ baant de onderstroom van orthodoxie – in de achttiende eeuw te vinden in de Nadere Reformatie en in piëtistische en (later) methodistische groeperingen, georganiseerd in conventikels onder het gehoor van oefenaars – zich in de negentiende eeuw een weg naar de oppervlakte. Conservatieve, antiliberaal, op individuele verlossing en bevinding toegesneden geloofstypen krijgen binnen de kerk een spreekbuis in kringen van het – maatschappelijk nogal elitair – Réveil en in – maatschappelijk vooralsnog minder invloedrijke – groepen rond charismatische predikanten die zich vanaf 1834 gaan afscheiden van de kerk en daarom van overheidswege worden vervolgd.

¹ Geciteerd uit A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* [1974], 3de druk Kampen 1986, p. 20.

² Overigens kregen niet alleen de hervormde, maar ook de andere protestantse kerken zo’n reglement opgelegd, evenals het ‘Israëlitisch Genootschap’, eveneens in 1816. De rooms-katholieke kerk was dus nadrukkelijk van deze regulerings- en centraliseringsmaatregelen uitgesloten.

De tweedeling tussen de grote achttiende-eeuwse kerk enerzijds – elitair, regentesk, 'voor het nut van het algemeen' – en een orthodoxe onderstroom – bevindelijk, arm, op individuele verlossing en verzoening met God gericht – valt overigens niet als een strikt leesraster over dit tijdvak te leggen. De historicus Peter van Rooden heeft in *Religieuze regimes* aangetoond dat de verandering van de functie van de kerk van religieuze voogd van de samenleving tot behoeder van de innerlijke normen en waarden van de maatschappij ook in de publieke kerk zelf al in het laatste kwart van de achttiende eeuw geconsolideerd is. De predikanten in het begin van de negentiende eeuw 'deelden de voorstelling van Nederland als een morele gemeenschap van individuen en beschouwden hun eigen kerken als middelen om het welvaren van de natie te bevorderen door de burgers moreel te vormen. In feite vormde de voormalige publieke kerk samen met de voormalige protestantse dissenters een soort informele nationale kerk.'³

Deze ontwikkelingen, hier als in grof houtskool geschetst, hebben hun weerslag op de ontwikkelingen in het onderwijs. Tot 1795 wordt het godsdienstig onderricht onder toezicht van de publieke kerk op de staatsscholen verzorgd. Dat onderricht bestaat uit een combinatie van catechisatie en godsdienstonderwijs, beperkt zich grotendeels tot leeronderricht en is ook vóór 1795 al omstreden. Zo wordt in 1782 in Haarlem het catechismusonderwijs op de staatsscholen afgeschaft omdat het te archaisch en voor kinderen ongeschikt zou zijn.⁴ Dominee J.H. Krom uit Loenen stelt in 1795: 'Sommige Schoolmeesters zou ik volstrekt verbieden, ooit een woord over den Bijbel in hun school te spreken'.⁵ Onder het raadspensionarisschap van Schimmelpenninck, op 3 april 1806, komt de nieuwe onderwijswet van Van der Palm tot stand, die het onderwijs tot overheids-taak maakt met als hoofdbeginsel opleiding tot 'alle maatschappelijke en Christelijke deugden'.⁶ Zo ontstaat er een soort openbaar-christelijk onderwijs, passend bij de 'informele nationale kerk' (Van Rooden) en vervalt het patronage van de publieke kerk. De combinatie van (godsdienst)onderwijs en catechisatie is dus niet meer mogelijk. Het onderricht in de leerstellingen verhuist daarmee langzamerhand naar de kerk(en) en op school richt men zich voortaan op 'godsdienstige vorming'. 'In de praktijk betekent dit onderwijs van liberaal-protestantse snit, waarbij niet langer de catechismus centraal staat, maar bijbelse verhalen van zedelijke strekking en episodens uit de nationale geschiedenis.'⁷ Ten overvloede zij vastgesteld dat het (lager) onderwijs in dit tijdvak slechts door een minderheid van de bevolking genoten wordt. Ter vergelijking: het analfabetisme in Nederland bedraagt in 1800 onder mannen 30%, onder vrouwen 40%. Een eeuw later is dat percentage gezakt tot respectievelijk 5 en 10. Daarbij zijn de regionale verschillen aanzienlijk. Pas met de Onderwijswet van 1900 wordt de leerplicht ingevoerd voor kinderen van 6-12 jaar.⁸

Veel materiaal voor het onderwijs wordt geproduceerd door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarover in het vorige hoofdstuk bericht werd.⁹ Die bron kleurt de inhoud van de godsdienstige opvoeding op de scholen, zoals hierna in paragraaf 3.4 te zien valt. Het zaad voor de latere schoolstrijd – immers een strijd om de kwaliteit van de godsdienstigheid van het publieke domein – is met al deze wet- en regelgeving rond de eeuwwisseling wel gezaaid.

3 Peter van Rooden, a.w., p. 29. Met name het eerste hoofdstuk van dit boek staft deze constatering.

4 Zie, ook voor het volgende, W.F.G. Terborgh, a.w., p. 16.

5 Geciteerd door A. de Groot in W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, a.w., p. 237.

6 Zie A.J. Rasker, a.w., p. 21.

7 Van Eijnatten en Van Lieburg, a.w., p. 256.

8 H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland*. Amsterdam 1986, pp. 21v.

9 De schoolboekjes van 'het Nut' bereikten oplagen van 5000 à 6000, werden tegen lage prijs verkocht of zelfs gratis verspreid door de leden van de Maatschappij. W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, a.w., p. 15. Zie verder paragraaf 3.9.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is de eerste in een reeks van organisaties waarin burgers zich bundelen om (enigszins) los van de kerk (inwendige) zending, evangelisatie, maatschappelijke dienstverlening en onderwijsvernieuwing ter hand te nemen. Het zijn met andere woorden de jaren van de opkomst van het particulier initiatief. Het zijn veelal predikanten (en priesters) ook van buiten de publieke kerk, onderwijzers, maar daarnaast tal van gewone kerkmensen uit de betere standen die zich hiervoor inzetten en de organisatievorm is nieuw. Bekend voorbeeld is de oprichting van het Nederlandsch Zendeling Genootschap (NZG) in 1797, gericht op de 'voordplanting en bevordering van den Christelijken Godsdienst, bijzonder onder de heidenen', vooral gericht op binnenlandse zending. En in 1814 wordt het Nederlandsch Bijbel Genootschap (NBG) opgericht dat ten doel heeft bijbels te verspreiden onder minder bedeeden. Deze genootschappen en andere nemen taken over die vanouds zijn vervuld door de kerk in samenwerking met de overheid. Omdat ze 'onafhankelijk' zijn, kunnen ze de bestaande scheidslijnen tussen de kerkgenootschappen en richtingen negeren. En omdat 'het Nut' zich mag verheugen in een grote bloei, wordt in de jaren rond 1800 de verspreiding van religieuze kennis en godsdienstonderwijs vooral een zaak van particulier initiatief.¹⁰ Voor kinderbijbels geldt dat tot op de dag van vandaag.

Zoals gezegd kent de gereformeerde (later: hervormde) kerk een onderstroom van meer orthodoxe en bevindelijke snit. In het begin van de negentiende eeuw komt die onderstroom aan de oppervlakte en zwelt ze aan tot regelrecht verzet tegen de Verlichtingsideologie die kerk en theologie beheerst. Twee stromingen maken zich breed in het tweede kwart van de eeuw, de ene meer met het karakter van een maatschappelijke netwerkbeweging onder de beter gesitueerden, de andere een beweging van 'laagkerkelijke orthodoxie', vooral gesitueerd in de sociaal zwakkere regionen van de samenleving.

Het Réveil maakt onderdeel uit van een brede Europese beweging die oorspronkelijk uit Zwitserland stamt en rond 1810 ontstaat. Het gemeenschappelijke kenmerk van al die stromingen is

'een besliste afkeer van, reactie tegen het rationalisme van de Verlichting; een verwantschap met de Romantiek met haar belangstelling voor de historic, haar nadruk op het gevoelsleven, de intuïtie en de religieuze ervaring is hier onmiskenbaar. [...] Op maatschappelijk terreinen hadden velen in het Réveil een open oog voor de problemen, die het vroege kapitalisme en de opgang komende industriële ontwikkeling met zich meebrachten; zij namen het initiatief tot verschillende vormen van christelijk sociale arbeid.'¹¹

Bij het Réveil in Nederland horen de namen van Willem Bilderdijk, Isaïc da Costa, Willem de Clercq, Abraham Capadose, Alard Pierson en later Guillaume Groen van Prinsterer en Ottho Heldring.¹² Hoewel zij zich slechts organiseren in vriendenkringen in vooral Amsterdam en Den Haag, en niet aan fractievorming doen, is hun invloed groot, zowel op het maatschappelijke, kerkelijke en theologische debat van hun dagen, als op de sociale vooruitgang waaraan ze een grote bijdrage leveren.¹³

Vruchten van de sociale activiteiten van de Réveil-mensen zijn onder andere de Nederlandse zondagsscholen – eveneens een uitingsvorm van particulier initiatief. Zondags onderricht aan

¹⁰ Van Eijnatten en Van Lieburg, a.w., p. 247.

¹¹ A.J. Rasker, a.w., p. 71.

¹² Zie voor levensbeschrijvingen van deze en andere genoemde hoofdrolspelers in de kerkgeschiedenis vooral het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Kampen 1978-2006.

¹³ Over het Réveil in Nederland is zeer veel geschreven. Ik beperk me hier tot de eerder genoemde standaardwerken van Rasker, Van Eijnatten/Van Lieburg, Haitjema en Van Rooden. Minder objectief, maar zeer informatief is de al wat oudere studie van M. Elisabeth Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*. Amsterdam 1936.

kinderen stamt al uit de middeleeuwen, maar de eerste Nederlandse zondagsschool nieuwe stijl wordt in 1803 in Rotterdam gesticht.¹⁴ In Engeland, de bakermat van de nieuwe zondagsschool, wordt de eerste in 1780 opgericht. Het werk, aanvankelijk geestdriftig gesteund door het Nederlandsch Bijbel Genootschap, neemt een hogere vlucht wanneer mensen van het Réveil zich ermee gaan bezighouden. De eerste 'Réveil-zondagsschool' – 'Klein-Kinderschool' – wordt door Abraham Capadose in 1838 in Den Haag opgericht, de tweede – 'Zondagsche Bijbelschool' – voor oudere jeugd door Gregory Pierson in 1841 in Amsterdam. Capadose staat ook aan de wieg van de koepelorganisatie, de Nederlandsche Zondagsschool Vereeniging, opgericht in 1865.¹⁵

De tweede stroming die zich tegen de Verlichtingstheologie keert, is de beweging die in 1834 leidt tot de Afscheiding. Haar eerste publieke spreekbuis is dominee H. de Cock in Ulrum, die al snel in de predikanten H.P. Scholte en A.C. van Raalte medestanders vindt. De Afscheiding leidt tot een serie afgescheiden (of 'wedergekeerde') kerken, vooral in het noorden en oosten van het land, tot weerstand van de officiële kerk, tot ongeregeldheden en tot repressie van overheidswege. Ze leidt tevens tot de stichting van de hogeschool te Kampen in 1854 en tot een emigratiegolf naar de Verenigde Staten in het midden van de negentiende eeuw. Ze leidt eveneens tot meer afscheidingen en strijd om de rechte leer. Voor de productie van kinderbijbels heeft deze kerkhistorische ontwikkeling in deze periode geen gevolgen. Als later de gereformeerde kerken zijn gevormd, onder andere uit een deel van de afgescheiden gemeenten, komt die invloed er wel. Zie verder paragraaf 3.5.¹⁶

De productie van kinderbijbels wordt niet door de kerk of de overheid, maar door particulieren ter hand genomen en onttrekt zich aan kerkelijke bevoegding. De rol van bijbelverhalen is in de achttiende eeuw in zowel catechisatie als godsdienstonderwijs marginaal. De bijbelverhalen dienen als vindplaatsen van leerstellig materiaal, als middel voor taal-, lees- en spellingsonderwijs en zijn vooral bedoeld om gememoriseerd te worden. Vandaar het eeuwenlange succes van boekjes als de *Kleine Print-Bybel* van 1720. Het is de achttiende-eeuwse (voorlopers van) kinderbijbels aan te zien dat zij, op een enkele uitzondering na, meer voor gebruik op school en catechisatie dan voor huiselijk gebruik zijn bedoeld. Dat verandert in de negentiende eeuw. Nu het godsdienstondericht op school zich na 1806 beperkt tot vorming in algemene en christelijke deugden en de leer aan de afzonderlijke kerkgenootschappen wordt overgelaten, wordt het in toenemende mate belangrijk – zeker na de invoering van het Algemeen Reglement waarin een basis gelegd wordt voor

- 14 Zie voor de oudere zondagsscholen, bijvoorbeeld de laat-middeleeuwse rooms-katholieke zondagsscholen, het artikel van Johan C. Sturm, *De zondagsschool in historisch-pedagogisch perspectief*, in: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm (red.), *Leren geloven in de Lage Landen – facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding*, Amsterdam 1993, pp. 91-116 en de daar aangehaalde literatuur. Voor een samenvattend artikel over de zondagsschool in de negentiende eeuw zie Jacques Dane, *Het onderwijs op de zondagsschool – een vrucht van de 'lange' negentiende eeuw*, in: George Harinck en Gerrit Schutte (red.), *De school met de bijbel – christelijk onderwijs in de negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800*, aflevering 14, Zoetermeer 2006, pp. 55-72.
- 15 Op de eerste zondagsscholen vindt niet alleen onderricht plaats in bijbel en godsdienst, maar ook in 'gewone vakken'. De school is bedoeld om jeugd uit de onderklasse van de samenleving althans nog enig onderricht te geven en 'van de straat te houden'. Zie hiervoor M.E. Kluit, a.w., pp. 241v. Een uitvoerige beschrijving van het interessante leven van Abraham Capadose biedt de dissertatie van D. Kalmijn, *Abraham Capadose*, Den Haag 1955.
- 16 Over de Afscheiding van 1834 zijn duizenden boeken geschreven, vooral in kringen van erfgenamen van deze beweging. Goede en objectieve beschrijvingen bieden de meermalen geciteerde standaardwerken van Selderhuis en Van Eijnatten en Van Lieburg. Een meer subjectief, maar interessant verslag van de Afscheiding en de latere Doleantie biedt H. Algra in *Het wonder van de 19e eeuw*, Franeker 1966. Een empathische herdenkingsbrochure schrijft een eeuw later de hervormde theoloog K.H. Miskotte, *Korte nabetrachting over de Afscheiding van 1834*, Amsterdam 1934.

interconfessionele concurrentie – de juistheid van deze leer met bijbelse bewijslast te stutten. De kinderbijbel krijgt hierdoor een belangrijke extra, legitimerende functie in de richtingenstrijd. En zo wordt er in de tweede helft van de negentiende eeuw niet alleen over kinderbijbels getwist, maar ook in kinderbijbels leer verkondigd, verdedigd en bestreden. Het tijdvak dat in dit hoofdstuk wordt belicht, laat van die ontwikkeling de aanloop zien en in paragraaf 3.5 wordt verslag gedaan van een eerste ‘clash’ over bijbelonderricht aan kinderen.

We zien dus dat kinderbijbels in toenemende mate geschreven worden voor gebruik in de huiselijke sfeer. Kinderbijbels als de uit het Duits vertaalde *Bijbelsche Verhalen* van K.A. Wagner uit 1838 krijgen ondertitels als ‘voor scholen en huisgezinnen’. In een andere kinderbijbel heet het:

‘Onder de gunstige teekenen des tijds behoort in ons vaderland eene weder aanwakkerende lust om den Bijbel te lezen. Anderer getuigenis en eigene ervaring gaven er mij menig aangenaam bewijs van, dat niet alleen huiselijke Godsdienstoefening, – eene der meest kenmerkende en schoonste vruchten der Hervorming, – op nieuw in meerdere huisgezinnen regel wordt, maar ook dat daarbij, nevens en boven stichtelijke boeken, bij niet weinigen de Bijbel die plaats inneemt, welke hem als Heilige Schrift toekomt.’

Aldus de Leidse emeritus-predikant S. van Dissel aan het begin van het voorwoord van zijn *Bijbel ten gebruike van kinderen* uit 1852.

Maar voordat de belangrijkste kinderbijbels uit deze periode behandeld worden, moet eerst nog de ontwikkeling van het godsdienstige kinderboek vergeleken worden met die van het niet-godsdienstige kinderboek.

3.2 HET UITEENGROEIEEN VAN KINDERBIJBEL EN JEUGDLITERATUUR

In het algemeen geldt dat het schrijven van kinderboeken zich in de negentiende eeuw tot een apart beroep ontwikkelt.¹⁷ Daar is voor wat betreft kinderbijbels geen sprake van. Kinderbijbels worden, op een enkele uitzondering na, geschreven door predikanten, pastoors en onderwijzers, door theologen en pedagogen.¹⁸ Of ze zijn het product van schrijvers (in dit geval vooral schrijfsters) als de weduwe Van Meerten of Petronella Moens, die een kinderbijbel schrijven temidden van allerlei andere didactische literatuur, zowel voor kinderen als voor volwassenen. Het duurt tot ver in de twintigste eeuw voordat er echt specialisten in het genre opstaan. Wel zijn er, om te beginnen in de periode die hierna beschreven wordt, steeds meer beroepsschrijvers in het christelijke volksdeel die zich specialiseren in kinderboeken (en daar een kinderbijbel aan toevoegen). Het schrijven van een kinderbijbel is in deze periode een hulpmiddel voor of een bijproduct van catechisatie en onderwijs en niet een zelfstandige onderneming. De gedachte om bij het schrijven van een kinderbijbel van het kind uit te gaan in plaats van de bijbelse stof de schrijfrichting te laten bepalen, komt bij de meeste auteurs niet op. Het kind moet naar het verhaal worden gebracht, het verhaal niet naar het kind.

De productie en de kwaliteit van het ‘algemene’ kinderboek nemen in de negentiende eeuw een

¹⁷ Heimeriks en Van Toorn, a.w., p. 292.

¹⁸ Zie o.a. het vermakelijke artikel van Marjoke Rietveld-Van Wingerden, De predikant als kinderboekenschrijver. In: *Predikant in Nederland (1800 tot heden). Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, jaargang 5, Kampen 1997.

hoge vlucht.¹⁹ Een van de motoren van die ontwikkeling is de ontvoogding. Houden godsdienstig en algemeen kinderboek tot 1800 wat kwaliteit betreft gelijke tred, daarna valt er een afzonderlijke ontwikkeling te constateren. Kinderbijbels en aanverwante lectuur voor kinderen zijn voor het overgrote deel onderhorig aan christelijke of kerkelijke ideologie, aan externe kwaliteitscriteria dus die de auteurs aansturen. Het algemene kinderboek wordt aantoonbaar beter naarmate het zich ontworstelt aan ideologische kaders. De kinderbijbel is echter omstreeks 1800 nog lang niet aan ontvoogding toe en wordt nog geen zelfstandig genre, met eigen theologische, didactische en vooral literaire karakteristieken. Het duurt nog ruim een eeuw voordat het genre voor het eerst zijn eigen inhoudelijke kaders krijgt waarbinnen het zich verder kan ontwikkelen. Daarvóór zijn kinderbijbels toch vooral exponenten van stromingen, richtingen en kerken.

Er zijn verschillende verklaringen gegeven voor de onderscheiden ontwikkeling van kinderboek en kinderbijbel. Het ligt in elk geval niet zo eenvoudig als door Lea Dasberg²⁰ gesuggereerd, wanneer ze spreekt over de ontwikkeling van het kinderboek na 1750: 'Daarna worden de boekjes sprookjesachtiger, romantischer en verhullen de boze wereld steeds meer: de Bijbel wordt de Kinderbijbel, waaruit alle oorlog, geweld en sexualiteit verdwenen is, bevolkt door profeten in roze jurken en met droevige zachte ogen.' Deze door Dasberg wat romantisch weergegeven ontwikkeling treffen we toch eigenlijk pas aan in de tweede helft van de twintigste eeuw. Wim Westerman ondersteunt Joanne Klink die daartegen oponeert en vaststelt dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw een beweging ontstaat om voor kinderen een eigen kinderwereld in te richten, maar dat die beweging weinig invloed heeft gehad op de bijbelcatechese.²¹ De opkomst van de kinderbijbel in het begin van de negentiende eeuw verklaart Westerman mede uit de opkomst en bloei van de bijbelgenootschappen, zoals het Nederlands Bijbel Genootschap (NBG). Maar gezien de huiver van die genootschappen om bijbelbewerkingen of geannoteerde bijbels uit te geven, lijkt me deze verklaring toch niet bevredigend.²²

Centrale oorzaak van de literair-historische 'ongelijktijdige' ontwikkeling van kinderboek en kinderbijbel en van deze 'afhankelijkheid' is dat lange tijd een kinderbijbel geen zelfstandig product is, maar verwijst naar een ander boek, namelijk de Bijbel. Tevens is de Bijbel waarnaar de kinderbijbel verwijst de bron van de verhalen waarvan de kinderbijbel een eigen versie maakt. Het genre is dus tot diep in de twintigste eeuw heteronoom en dat gegeven staat zijn eigen ontwikkeling in de weg, te meer daar het boek waarheen het verwijst en dat eveneens als bron van verhalen fungeert, een geïdeologiseerd product is. Het is bovendien een boek met een inhoud waarvan het

19 P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, Zwolle 2001, passim, is een overweldigende illustratie van deze constatering. Wat de kwantitatieve gegevens betreft is de schatting van Huiskamp illustratief. De bibliografie van Buijnsters van kinder- en schoolboeken uit de achttiende eeuw, (1997) a.w., telt 1700 nummers (ook verschillende uitgaven en drukken van hetzelfde boek hebben een apart nummer). Huiskamp komt in zijn bibliografie van kinderboeken tussen 1800 en 1840 liefst tot een aantal van 4.650 nummers. Frits Huiskamp, *Naar de vatbaarheid der jeugd – Nederlandstalige kinder- en jeugdboeken 1800-1840*, Leiden 2000, p. 9.

20 In *Kinderwereld, of kind van de wereld – historisch drieluik van de emancipatie van het kind*, in: T. Tak (red.), *Moed tot zelfstandigheid – inleidende opstellen over emancipatie en opvoeding*, 2e druk Meppel 1975, p. 20.

21 Wim Westerman, a.w., pp. 73vv.

22 A.w., pp. 74vv. Westerman geeft zelf een voorbeeld van een discussie hierover op een jaarvergadering van het NBG, 28 en 29 juli 1819, waarin vastgesteld wordt dat de Bijbel niet gebruikt mag worden als leesboek of voorleesboek. De meningen blijken daarover binnen het genootschap verdeeld te zijn, maar ik heb tot 1930 geen 'kinderbijbel' aangetroffen die door toedoen van het NBG op de markt is gebracht. Een actief uitgavenbeleid in dezen is door het NBG pas in de twintigste eeuw – en dan nog mondjesmaat – ter hand genomen. Zelf ben ik geneigd – zoals gezegd – de toename van het aantal kinderbijbels na 1800 toch vooral toe te schrijven aan het beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De grote uniformiteit van de uitgaven tussen 1800 en 1830 wijst in elk geval in die richting. Zie verder paragraaf 3.9.

juiste verstaan voor het gros van de lezers, belijders en verkondigers een zaak van leven en dood is, aangezien het heil van de mens en de mensheid ermee gemoeid is. Dat legt op schrijvers van kinderbijbels een zware druk en is lange tijd een rem op vrijmoedigheid en op de ontwikkeling van een autonoom literair genre. Laat staan dat er ruimte is en wordt genomen voor fictie of fantasie.

Behalve met de teksten kan dit fenomeen aangetoond worden met de kwaliteit van de illustraties. Ontwikkelt het seculiere kinderboek zich in de negentiende eeuw tot een lust voor het oog, mede dankzij de snelle ontwikkeling van de grafische mogelijkheden, de kinderbijbel blijft daar ver bij achter, meer nog dan de andere stichtelijke lectuur voor kinderen. Enige huiver voor het beeldenverbod uit Exodus 20 lijkt daarvan niet de oorzaak te zijn, tenzij men de sjabloneske wijze van afbeelden, die eigenlijk niet eens illustratie mag heten, als het verlengde daarvan opvat. Ook de techniek kan, zoals gezegd, niet verantwoordelijk gesteld worden en evenmin de kosten, als men ziet hoe andere boeken met een soms kleinere markt geïllustreerd worden. Er lijkt eerder sprake van zuinigheid dan van kostenbeheersing en de beeldloosheid steekt zelfs schril af bij de kinderbijbels van een eeuw eerder. En misschien nog belangrijker: schrijvers van kinderbijbels hebben in de negentiende eeuw veelal andere oogmerken dan het produceren van een goed leesbaar en mooi geïllustreerd boek voor kinderen. Meer over deze negentiende-eeuwse 'beeldarmoede' in de voorlaatste paragraaf van dit en van het volgende hoofdstuk, waarin overigens meer aandacht is voor de uitzonderingen dan voor de regel.

In de beschreven periode komen de eerste vrouwen met hun kinderbijbels. Hun aandeel in de productie van kinderbijbels zal hierna gestaag toenemen. De eerste vrouw die zich waagt aan een boek dat we met enige moeite een kinderbijbel zouden kunnen noemen, is de befaamde schrijfster Petronella Moens, die in 1828 'Merkwaardige bijbelsche tafereelen' verzamelt 'om de meer gevorderde jeugd Gods wijsheid en liefde in het bestuur der menschelijke lotgevallen te doen opmerken' (1828 MOENS *Tafereelen*).²³ Haar jeugdbijbel – een luxe uitgave – is in tegenstelling tot de meeste kinderbijbels van haar tijdgenoten geïllustreerd (zie afbeelding ZW10). De kleuterbijbel van de eveneens befaamde weduwe Van Meerten-Schilperoort uit 1845 wordt in paragraaf 3.6 behandeld. Tevens verschijnen in deze periode de eerste 'echte' rooms-katholieke kinderbijbel, in 1828, en de eerste bijbelbehandeling voor de Israëlitische jeugd, in 1848. Zij komen in hoofdstuk 6 en hoofdstuk 9 aan de orde.

Er verschijnen tussen 1811 en 1871 nog enkele tientallen boeken en boekjes binnen de ruime definitie van kinderbijbel die we niet of niet uitgebreid behandelen, omdat ze erg lijken op boeken die we wel bespreken of niet interessant genoeg zijn om te bespreken. Er zijn er echter nog enkele nu het vermelden waard.

Evenals Hendrik Wester, over wie het in paragraaf 3.4 zal gaan, is Nicolaas Anslyn Nz. (1777-1838) een onderwijzer die voor kinderen bijbelse vertellingen heeft geschreven en zich daarbij beweegt binnen de kaders van Verlichting, rede en nut. Zijn *Bijbelsche voorbeelden* uit 1819 stelt de deugden zelfs centraal in de structuur van zijn weergave van de bijbelverhalen. De drie hoofddeelen heten: Pligten jegens God, Pligten jegens anderen en Pligten jegens onszelven. Daaronder

²³ Eerder nog verscheen van Fenna Mastenbroek *Zedelijke verhalen uit den Bijbel: voor vrouwen en meisjes*, Sneek 1822, maar die uitgave is niet echt voor kinderen (jongere meisjes) bedoeld. Het is wel de enige Bijbelbewerking uit de negentiende eeuw die zich uitsluitend op vrouwen richt. Waarom? 'Niet, als of ik haar een minder gezond verstand, een' minder kieschen smaak toeken, dan de andere sekse, in geen deele; doch ik verbeeldde mij, dat ik, om haar te voldoen, geene eigenlijke geleerdheid of uitlegkunde behoefde.' Voorberigt, p. XXII. Het boek is een bijbelse deugdenspiegel van voor vrouwen fatsoenlijk geacht gedrag.

Afb. ZW10 Baby Mozes wordt herenigd met zijn moeder (Exodus 1), uit de Bijbelsche Tafereelen van Petronella Moens (1828).

schikt Anslyn een reeks van deugden als gehoorzaamheid, dankbaarheid, Godsvertrouwen, liefde jegens de ouders, vriendschap, menslievendheid, arbeidzaamheid, nederigheid et cetera en licht die deugden toe aan de hand van bijbelse figuren en eigen moraliserende verhandelingen. En af en toe verschijnt ook een ondeugd ten tonele.²⁴

Dominee-dichters als Nicolaas Beets en J.J.L. ten Kate doen mee in de geschiedenis van de kinderbijbel: eerstgenoemde bewerkt een Duitse uitgave tot zijn *Rijmbijbel* uit 1839,²⁵ laatstgenoemde maakt vierregelige gedichtjes bij illustraties in een *Bijbelsch Prentenboek* uit 1862.

24 De KB noteert 1810 als jaar van eerste uitgave. Anslyn is in de geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur beroemd c.q. berucht geworden als geestelijke vader van de *Brave Hendrik*, een leesboekje voor jonge kinderen uit 1809 en welhaast een embleem van de Nutspedagogiek. Zie o.a. Buijnsters 2001, a.w., pp. 26–28.

25 Een bewerking van *Erzählungen aus dem Leben Jesu für den Jugend dichterisch bearbeitet von W. Hey*, 1838. Naast letterlijke vertalingen voegt Beets er eigen poëzie aan toe en wat oudere gedichten van Jeremias de Decker. De kwaliteit van de gedichten mag model staan voor de ‘domineespoëzie’ waartegen de Tachtigers zich later zo fel zouden keren. Bijvoorbeeld een kwatrijn over Simon Petrus, wanneer Jezus wandelt op zee (Mt. 14):

“Vaak doet een al te groote moed
Met overijling handelen.
Dàt dunkt den vuurgen Petrus goed –
Gelijk men op het drooge doet,
Ook op de zee te wandelen.” (p. 77)

Het is overigens niet goed in te zien waarom deze poëzie de jeugd in het bijzonder zou hebben aangesproken.

Grootformaat kinderbijbels in deze periode zijn die van de predikanten A. Radijs uit 1844 en N.A. van Charante uit 1850, die meer op jonge kinderen is gericht. Aparte vermelding verdient nog wel een van de meest verspreide kinderbijbels uit de negentiende eeuw, de *Kaapsche Kinder-Bijbel* uit 1862, die we in paragraaf 3.8 zullen behandelen aan de hand van de illustraties, maar die ook vanwege inhoud en verteltoon interessant is.

We behandelen nu enkele representatieve voorbeelden: achtereenvolgens de monumentale kinderbijbel van Van der Palm (1811), die van Nut-man Hendrik Wester (1818), de controverser over de prentbijbel van Verlichtingstheoloog Benthem Reddingius (1828), de kleuterbijbel, de eerste voor deze doelgroep, van mevrouw Van Meerten (1845) en de kinderbijbel van A.W. van Campen uit 1857. De voorlaatste paragraaf gaat in op illustraties, beeldloosheid en aarzelende kleuren en we sluiten af met een pedagogisch tijdsbeeld.

3.3 'NAOOGEN IN BETERE GEWESTEN'

J.H. van der Palm (1811)

De predikant, oriëntalist en patriot J.H. van der Palm (1763-1840) is ten tijde van de Bataafse Republiek 'agent van de nationale opvoeding' en bereidt in die functie de wet voor die het onderwijs tot overheidstaak maakt. Openbaar onderwijs in de laatnegentiende-eeuwse betekenis van het woord is het weliswaar nog niet, want in de visie van Van der Palm moet de overheid er zorg voor dragen kinderen op te leiden tot 'alle maatschappelijke en Christelijke deugden'.²⁶ De nieuwe wet van 1806 is nochtans een aanzienlijke stap in het proces van de 'secularisering' van het onderwijs. Onder koning Lodewijk Napoleon neemt Van der Palm zijn oude stiel weer op, die van hoogleraar te Leiden in de 'gewijde dichtkunst en welsprekendheid'. Van der Palm is een autoriteit op bijbelgebied en werkt behalve aan een voor die tijd originele nieuwe bijbelvertaling ook aan een grote *Bijbel voor de Jeugd*, die van 1811 tot 1834 in 24 jaarlijkse afleveringen verschijnt.²⁷ Zijn boek in afleveringen, later compacter uitgegeven en meermalen herdrukt, is een van de omvangrijkste en invloedrijkste kinderbijbels die in Nederland zijn verschenen.²⁸

Wat bezielt deze voorname wetenschapper? Hij streeft, schrijft hij in het voorwoord bij het eerste deel, naar 'eene eenvoudige opheldering van den inhoud des Bijbels, waarbij de voorvallen, in denzelfden verhaald, in hun natuurlijk licht, en, zoo veel mogelijk, aaneengeschakeld worden

²⁶ Zie A.J. Rasker, a.w., p. 21 en 34.

²⁷ Veel negentiende-eeuwse boeken werden in afleveringen, soms per drukvel, uitgegeven. Kopers konden intekenen op de verlgdelen en soms werd met de verschillende afleveringen gecolporteed, vooral in plaatsen waar geen boekhandels voorhanden waren. Tal van kinderbijbels uit de 19de eeuw die wij nu in boekvorm kennen, zijn oorspronkelijk in afleveringen verschenen. Voorbeelden in deze studie zijn behalve de jeugdbijbel van Van der Palm de kinderbijbels van Van Meerten-Schilperoort (paragraaf 3.6), van Oort en Hooykaas (paragraaf 4.2), de in paragraaf 3.8 behandelde *Bijbelsche Tafereelen* en de Israëlitische kinderbijbel van Mulder, zie paragraaf 9.1. Zie voor deze wijze van boekdistributie o.a. *Bibliopolis - Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*, Zwolle/Den Haag 2003, pp. 192v.

²⁸ Over leven en werken van Van der Palm verscheen een voortreffelijke dissertatie: A. de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, Wageningen 1960. Voor een levensbericht zie ook de uitgebreide 'Algemeene inleiding' in de editie van zijn kinderbijbel in vier grote banden, J.H. van der Palm, *Bijbel voor de Jeugd. Tafereelen uit de gewijde geschiedenis voor christen-huisgezinnen*, Gouda, z.j. (1855). De onbekende schrijver van deze inleiding meent het patriottisme van Van der Palm als een jeugdzonde met de mantel der liefde te moeten bedekken. In de negentiende eeuw verschenen verschillende biografieën over Van der Palm, waaronder een jeugdwerk van Nicolaas Beets, getrouwd met een kleindochter van Van der Palm, *Leven en karakter van Johannes Henricus van der Palm*, Leiden 1842.

J.H. van der Palm over zijn gestorven zoon (1819)

3.1

De uitgave van dit Stukje is vertraagd door het vroegtijdig afsterven van mijnen geliefden Zoon, den eenigen, die mij van vier zonen nog was overgebleven. Tweemaal was hij van den oever des doods terug gekomen; eens in zijne vroegste kindsheid, en daarna, toen hij, ruim vijf jaren oud zijnde, in Leydens ramp, van onder de brandende puinhoopen der Departements-School gered werd, terwijl zijn oudere broeder, in eene andere School, jammerlijk omkwam. Nog bijkans twaalf jaren daarna moest hij op deze aarde vertoeven, zijne vorming en ontwikkeling ontvangen, de lust en vreugde zijn van het huisgezin, waartoe hij behoorde; toen hij, in den bloei zijner jeugd en krachten, onbesmet van ligchaam en geest, na eene hevige ziekte van weinige dagen bezweek! Ik eerbiedig, in mijne diepe droefheid, de wijsheid en liefde van God, en durf nederig vertrouwen, dat Hij hem, om de verdiensten zijns Zoons, en gewaschen door zijn bloed, tot Zich heeft opgenomen. Zijne Ouders kunnen hem, als een gehoorzaam en dankbaar kind, voor wien geene gestrengheid ooit noodig was, en die van hunne toegevendheid nimmer misbruik maakte, met weemoedige blijdschap in betere gewesten naooogen.

voorgesteld, met bijvoeging tevens van zoodanige aanmerkingen en herinneringen, als geschikt zijn, om het nuttig gebruik van dit onschatbaar Boek te bevorderen.²⁹ Het uitvoerige voorwoord bevat de opmerking die later in vele varianten gemeengoed zal worden onder schrijvers van kinderbijbels: 'Ik acht dit in geen deele beneden mij'.

Van der Palms kinderbijbel ligt qua godsdienstigheid in het verlengde van veel achttiende-eeuwse kinderbijbels, maar markeert wat betreft zijn vertellende intenties een breuk in het genre, getypeerd door de aangehaalde zinsnede 'in denzelven verhaald'. Waren de achttiende-eeuwse kinderbijbels wat de vorm betreft een soms speelse wijze van geloofsonderricht en wat de inhoud betreft vooral voertuigen van stichtelijke ideologische legitimatie van kerk, republiek en burgerschap voor de jeugd, met Van der Palms project begint de Nederlandse traditie dat het verhaal het mag zeggen, oftewel dat de Bijbel zelf het geschenk is dat aan jongeren geboden wordt.³⁰

Deel 9 van zijn boek, verschenen in 1819, begint Van der Palm met een voorwoord (zie kader 3.1) over de dood van zijn laatst overgebleven zoon. De tekst laat aanschouwelijk zien dat er de laatste twee eeuwen in Nederland nogal wat veranderd is, niet alleen in de positie en kwetsbaarheid van kinderen, maar ook in wat ouders als hun opvoedkundige taak beleven. Tevens illustreert het voorwoord wat in de Franse tijd en de restauratieperiode in de bovenlaag van de samenleving als doelstelling van godsdienstige opvoeding geldt: de toerusting van het kind tot een goed burgerschap, niet alleen van de samenleving, maar ook van de 'betere gewesten' waarheen zijn kinderen Van der Palm zijn voorgegaan. De kindersterfte is in die dagen groot. Wanneer Van der Palm op 12 september 1840 begraven wordt, zijn hem behalve zijn vrouw vier zoons en een dochter voorge-

²⁹ Deze en volgende citaten, tenzij anders aangegeven, uit het genoemde boek van Van der Palm, het 'voorberigt' en de inleiding van het eerste deel. Bij in totaal zeven afleveringen schreef Van der Palm voorwoorden (I, V, IX, XI, XII, XX, XXIV), meestal verzuchtingen over de trage voortgang van het werk en de grote hoeveelheid bijbelse stof. Uitzondering vormt het eerste voorwoord en dat van het negende deel waaruit de passage in kadertekst 3.1 stamt.

³⁰ Het is overigens niet zo dat Van der Palms kinderbijbel de eerste kinderbijbel is die 'door taal, toelichting en stofkeuze van specifieke aandacht voor het kind of de jeugd blijkt geeft', zoals W.F.G. Terborgh stelt in a.w., p. 18. De kinderbijbel van Jakob Hesz, zie paragraaf 2.9, vertoont zeker dezelfde aanpak, is alleen oorspronkelijk in Zwitserland verschenen en vertaald uit het Duits. Maar de Nederlanders Ypeij en Van Hamelsveld, zie paragraaf 2.10, gingen Van der Palm zeker voor.

gaan. Zulke gegevens zetten het maken van een kinderbijbel in een ander, urgenter licht. Is men in de rooms-katholieke traditie met de kinderdoop geheel en al voor die 'betere gewesten' toegerust, daar kan men in de reformatorische traditie niet mee volstaan. Bijbelse opvoeding kan een zaak van levensbelang zijn en haast kan daarbij geboden zijn. Deze urgentie blijkt uit de toon van Van der Palms kinderbijbel, niet uit de omvang ervan.

'Het is eene wezenlijke schande den Bijbel niet te kennen.' Van der Palm beschrijft zijn doelgroep als jongeren van twaalf tot vijftien jaar oud, 'voor wie men in denzelfden stijl kan schrijven als voor volwassenen, [...] voor wie ik de voorkomende zwarigheden uit den weg ruimde; aan wie ik de eenvoudige toedragt der gebeurtenissen, den natuurlijken zin der spreekwijzen openleide'.

Jong volwassenen: 'Gij zijt dus geen kinderen meer; gij zijt reeds gewoon aan arbeid en inspanning. [...] Gij wordt menschen, gelijk men gewoon is te zeggen.'

Het zijn jongeren die al lezen en die inhoudelijk al het een en ander kunnen verwerken. En in het proces van die menswording past het – is het 'nuttig', om een ideologisch sjibbolet van twee eeuwen geleden te gebruiken – bijbels toegerust de maatschappij te betreden. Het is twee eeuwen later nauwelijks voorstelbaar dat de moeilijke taal van Van der Palm kinderen aangetrokken zal hebben, laat staan dat ze haar begrepen zullen hebben.

Anders dan in eerdere kinderbijbels en aldus een negentiende-eeuwse praktijk inaugurerend, bewandelt Van der Palm de weg der parafrase. Hij 'omschrijft' de bijbelse stof, met toevoegingen van stichtelijkheden, 'een woord van nuttige toespraak en vermaning' en wetenschappelijke gegevens om het verhaal reliëf te geven. Zo wordt bij de introductie van de aartsvaderverhalen (vanaf Genesis 12) (III, 1813) een uitvoerig exposé geleverd over de nomadencultuur van die dagen.

Enkele voorbeelden illustreren hoe Van der Palm zijn stof overdraagt. Het volk Israel wil van Samuël een koning (1 Samuël 8). De Heer is het volk ter wille, tot verwondering van menige bijbel-lezer. Van der Palm neemt het voor Hem op:

'Misschien zou iemand deze handelswijs van God met zijn volk, als al te menschelijk, kunnen wraken, en vragen: of het Hem niet meer betamende zou geweest zijn, des volks begeerte af te slaan, te wraken, en hun zijnen toorn te bedreigen, indien zij dezelve wilden doordrijven? Doch men moet hierbij in aanmerking nemen, dat dezelfde nationale verbastering, die hun een' Koning deed begeeren, ook het bezit en de heerschappij eens aardschen Konings voor hen noodzakelijk maakte, indien de natie dien trap van grootheid, magt en luister zou beklimmen, die haar van Gods-wege was toegezegd. De koninklijke regering, hoezeer altijd onder de opperheerschappij van JEHOVA, was thans bijkans eene behoefte geworden; maar indien des volks toestand, over het geheel, minder zedelijk en burgerlijk was bedorven geweest, zoo zou ook deze behoefte zich niet zo gebiedend hebben geopenbaard. Ziet daar, waarom God, schoon Israëls handelswijs wrakende, nogtans hunne begeerte inwilligde.' (IX, 1819, 62v.)³¹

In 1 Samuël 17,11 staat dat Saul zeer bevreesd is door het optreden van Goliath. Van der Palm spreekt daar schande van:

'Het staat tot schande van SAUL, van zijne Bevelhebbers en krijgslieden aangeteekend, dat deze lasterlijke woorden met een diep stilzwijgen van de zijde der Israëlitzen werden beantwoord; dat niemand moeds genoeg had, om den hoon, Israëls slagordenen aangedaan, in het bloed des trotschen Filistijns af te waschen!' (IX, 164v).

Van der Palms visie op de bijbelverhalen is historiserend. De verhalen zijn waar gebeurd en bevatten 'de oudste waarschijnlijke berigten van den oorsprong van ons menschelijk geslacht, en van

31 Ik sluit niet uit dat de (voormalige) republikein Van der Palm met zijn beschrijving hier terloops verwijst naar de actuele ontwikkelingen in Nederland, waar vier jaar vóór het verschijnen van dit deeltje officieel de monarchie werd ingevoerd.

J.H. van der Palm over de genezing van een bezetene

3.2

Ziet daar het Evangelisch verhaal; wij moeten er nog een enkel woord van zeggen. Men heeft zich veel moeite gegeven, ook met goede oogmerken, om hetzelfde zoo te verklaren, dat daardoor het gevoelen niet weersproken werd, volgens hetwelk de staat der bezetenheid niet meer was dan eene eigenlijke [gewone – wm] krankheid; doch welke door de Joden van dien tijd toegeschreven werd aan de werking van booze geesten, terwijl Jezus naar deze meening, die bij zijne discipelen, en bij de gansche natie al te diepe wortelen geschoten had, zich schikken moest, en ze daarom niet openlijk weersprak. Wanneer wij echter dit geval, in alle deszelfs bijzonderheden, volgens de eenstemmige opgave van drie Evangelisten onpartijdig nagaan; en daarbij het gedwongene der uitleggingen, volgens welke alles hier tot natuurlijke verschijnselen wordt terug gebracht; dan moet men bekennen, dat het straks gemelde gevoelen bezwaarlijk, of met de goede trouw der Evangelisten, of met hunne gezonde beoordeeling van hetgeen onder hunne oogen is voorgevallen, kan overeengebracht worden; en wij moeten herhalen hetgeen wij te voren reeds zeiden, dat men, volgens de letter en den toon der Evangelische verhalen, alle werking der booze geesten, niet schijnt te kunnen uitsluiten. Maar zoo men nu verder hieruit wilde afleiden, dat alles, wat dit onderwerp betreft, voor ons duidelijk en helder is; zoo wij de geesten-leer des Nieuwen Verbonds hierop, als op een' grondslag wilden bouwen; zoo wij, met één woord, hierin niet iets geheimzinnigs en raadselachtigs wilden erkennen, waarvan de ware aard en toedragt ons misschien wel altijd verborgen zal blijven; dan zouden we ons, immers [nog steeds – wm] naar mijn inzien, aan vermetelheid schuldig maken, en ons in vele onvoorziene, veelligt onoverkomelijke zwarigheden inwikkelen. (NT II, 1830, 217vv.)

de allereerste geschiedenis van hetzelfde.' De auteur is nadrukkelijk in het vertelde verhaal aanwezig, geeft uitweidingen waar hij het bijbelverhaal te beknopt vindt³² en levert moraliserend commentaar. Zo probeert hij de beschuldigingen van Pilatus aan het adres van Jezus (onder andere Matteüs 27) eigenhandig te weerleggen.

Een ander voorbeeld is afkomstig uit het Nieuwe Testament (kader 3.2) en betreft de passage dat Jezus en zijn discipelen na de storm op zee aankomen in het land der Gerasenen (Lucas 8). De tekst 'verklaart' de wonderbaarlijke genezing van een bezetene: 'Hier was het dat Jezus, terstond na zijne aankomst, een wonder verrichtte, hetwelk wederom grootelijks opzien baarde, maar welks verklaring den uitleggenen geen geringe moeite heeft veroorzaakt.'

Van der Palm 'verklaart' uitvoerig en nogal wijldlopig Jezus' daden en de andere bijbelse wonderverhalen. Hij neemt niet alleen de lezers bij de hand, ook de schrijvers van de verhalen worden in bescherming genomen, alsmede de hoofdpersonen. Met de rede als aandachtige toeschouwer is hij voortdurend bezig de Bijbel aannemelijk te maken voor zijn jeugdige doelgroep. Een van de grootste onderwijskundigen van zijn tijd probeert hier een brug te slaan tussen Verlichting en

32 In a.w., deel 1 (1811), p. 43 bijvoorbeeld, waar hij over de 'oudvaders' (Gen. 4, 16-26) zegt dat er weinig over hen bekend is. 'Waarschijnlijk hebben zij gezag uitgeoefend, elk over zijn onderhoorig huisgezin, en heerschten, gelijk vaders over hunne kinderen, met onbepaalde magt, doch getemperd door liefde en toegevendheid.' Het zegt meer over Van der Palm dan over het wit tussen de regels uit het bijbelverhaal.

'Bijna bovenmenselijk' – schatplichtig aan Van der Palm

3.3

Tweemaal in 't leven vergast men zich aan al het zoete genot, dat de aanschouwing van het ideaal oplevert: in de kindschheid en onbedorven jeugd, als men met hoogen moed het leven intreedt, en daarin onder menschen en zaken zich idealen kiest, die men naar welgevallen tooit met al de kleuren eener levendige verbeelding; en nog eens in de dagen, die grenzen aan of behooren tot het gebied des ouderdoms, wanneer de herinneringen onzer kindschheid van al wat haar gebrekkige en verdrietige, ja gewoon en alledaagsch aankleefde, meer en meer worden gelouterd, en zij weder als idealen – nu niet vóór, maar achter ons staan. Ook het beeld van Van der Palm behoort tot die idealen uit mijn kinderlijken leeftijd. Terwijl hij nog de eerste deeltjes van dit werk schreef, groeide ik op tot een zijner lezers, een jongeling van twaalf à vijftien jaren, en behoorde dan ook tot hen, waarvan hij zegt: dat zij al lezende met hem ouder worden; want reeds lang had ik zelf de Evangelie-bediening aanvaard, toen hij dit zijn werk voltooide.

Ik kende mijn nieuwen leermeester alleen uit zijne Bijbelvertaling, en vooral uit mijnen Bijbel voor de Jeugd. Daarin had hij mij zoo gemeenzaam en vaderlijk, en toch van een zoo verheven en bijna bovenmenselijk standpunt, als uit eene onbekende verte gesproken....

Twee citaten uit een lofredre uit de Algemeene Inleiding van een versie van Van der Palms kinderbijbel uit 1855, geschreven door een anonieme, 'dankbaren leerling van den schrijver'.

christelijke godsdienstigheid. Zijn kinderbijbel kan model staan voor deze denk- en leefwereld die de geest der tijd voortreffelijk weerspiegelt.

Her en der schuwt Van der Palm de humor niet, al waarschuwt hij vooraf: 'Het zou mij verwonderen, zoo mijn geschrift u niet nu en dan eenig vermaak gaf. Doch het is eigenlijk niet opgesteld om u te vermaken, maar om u te leren.' Want daar gaat het om, en eigenlijk beschouwt Van der Palm zijn project niet als een echte jeugdbijbel, maar als een 'Catechizatie over den Bijbel'. En dat is een juiste aanduiding: parafrazerend en catechiserend loopt Van der Palm de gehele Bijbel vrijwel woordelijk na, verlaat daarbij niet zelden de vigerende 'kerkelijke' bijbeluitleg en geeft vanuit een andere, bijvoorbeeld literair-oriëntalistische, invalshoek een originele visie.

Van der Palm geeft de bijbelverhalen door om er 'wezenlijke nuttigheid uit te trekken', een nuttigheid die van pas komt bij het staatsburgerschap, maar zoals gezegd ook met het oog op het hiernamaals:

'Geloof mij, mijne jonge vrienden en vriendinnen! De regte kennis van dit Boek is een groote stap op den weg naar den hemel, en maakt ons de reize derwaarts gemakkelijk en aangenaam!'

Tot zover de aandacht voor de meest invloedrijke kinderbijbel van de eerste zestig jaar van de negentiende eeuw.³³ Velen verklaren zich in die jaren aan Van der Palm schatplichtig (zie bijvoorbeeld kader 3.3). De vertellers van de twintigste eeuw zullen steeds meer terugtreden uit de tekst van hun kinderbijbels. Van der Palm is er nadrukkelijk als gids in aanwezig.

33 In het voorwoord van de jeugdbijbel van Van Campen, zie paragraaf 3.7, staat: 'Zoo lang Van der Palm's Bijbel voor de Jeugd verkrijgbaar is, en dat zal hij wel altijd blijven,' ...

In 1834 sluit Van der Palm zijn grote project af, verbaasd en tevreden over de grote verspreiding die de deeltjes hebben gekend en verheugd dat hij nog in zijn 'gevorderde ouderdom' – hij is dan 71 jaar oud – dit werk heeft kunnen voltooiën.

'Aan dezen mijnen gedurig hooger geklommen leeftijd is het misschien toe te schrijven, dat dit werk, oorspronkelijk voor de jeugd bestemd, langzamerhand meer het aanzien gekregen heeft, van voor Lezers uit allerlei levensstijperken geschikt te zijn; als of de jongelieden, voor wie ik aanvankelijk schreef, inmiddels opgewassen, en met mij in jaren gevorderd waren.' (xxiv, vi)

Hoewel Van der Palms theologie niet wezenlijk afwijkt van de dominante, verlichte stroming, is zijn kinderbijbel toch van een ander kaliber dan de twee die hierna aan de orde komen, en die illustratief zijn voor het pedagogische offensief dat in kringen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vanaf het eind van de achttiende eeuw wordt ingezet.

3.4 'GODSDIENSTIGE KUNDE EN SMAAK' Nutstheologie van Hendrik Wester (1818)

'De boekhandelaar J. Oomkens, eigenaar geworden zijnde van een werkje, bestaande uit 348 Bijbelsche figuren, – zijnde bij ieder van dezelve een vers gevoegd, dat ééne bladzijde beslaat, – begreep te regt, dat deze verzen niet volkomen geschikt waren, om met de plaatjes het doel te bereiken, en ik ben het volkomen met hem eens. Immers, zullen de figuren belangstelling verwekken, regt begrepen worden, en indruk op de ziel maken, dan moet de beschouwer vooraf met de geschiedenis bekend zijn: maar dit zal, op verre na, niet altijd het geval zijn, en de rijmpjes zijn hiertoe ontoereikende. De Heer Oomkens verzocht mij dus, om bij de platen, in plaats van de verzen, een kort geschiedkundig bericht te vervaardigen. Mijne krachten hiertoe wantrouwende, was ik schroomvallig dit op mij te nemen. Ik nam er echter de proeve van, en het gelukte mij aanvankelijk, mijzelf in zoo verre te voldoen, dat ik mij durfde vleijen, er eenig wezenlijk genoeg, vermeerdering van Godsdienstige kunde en Godsdienstigen smaak aan de Nederlandsche jeugd door zoude kunnen toebrengen.' (I, A1V)

Aan het woord is onderwijsvernieuwer Hendrik Wester, schoolopziener te 'Oude Pekel-A'. Het is het Voorberigt van een vijfdelige reeks kleine boekjes: *Bybelgeschiedenissen voor de Nederlandse jeugd*, verschenen vanaf 1818 bij de genoemde J. Oomkens, een gerenommeerde uitgeverij te Groningen. Hendrik Wester (1752–1821) is een boerenzoon die het op eigen kracht tot onderwijzer brengt en daarna tot schoolopziener voor de halve provincie Groningen. De carrière van deze autodidact laat zien dat het met een gereguleerde opleiding tot onderwijzer in het laatste kwart van de achttiende eeuw schiel gesteld is.³⁴ Wester is een vernieuwer van het onderwijs, zorgt in zijn (grote) klassen voor orde en rust, vervangt 'in hoog godgeleerde toon gestemde formuliergebeden' door eigengemaakte gebeden, geschikt voor kinderen, voert klassikaal onderwijs in, weert het gebruik van dialect en schrijft tientallen schoolboekjes over spelling, aardrijkskunde, vaderlandse geschie-

34 'In 1772 moest hij wegens een lichaamsongemak zijn' dienst als winkelknecht verlaten, en naar het ouderlijk huis te rug keeren. Deze omstandigheid was het middel, hetwelk de Voorzienigheid bezigde om hem op het standpunt te plaatsen, op hetwelk hij eerlang zoo veel goeds en nuttigs om zich heen zou verspreiden. Zijn voormalige leermeester te Ten Boer gestorven zijnde, werd Wester door diens weduwe aangezocht om eenigen tijd voor haar den schooldienst waar te nemen. Medelijden met de ongelukkige en achting voor zijnen overledenen leermeester bewogen hem meer tot het bewilligen van haar verzoek dan zelfvertrouwen op zijne bekwaamheden. Met allen ijver vervulde hij de pligten van zijn' post, en weldra werd hij vaste onderwijzer in dezelfde school, waar hij weinig jaren te voren nog als leerling gezeten had.' Aldus een levensbericht van Th. van Swinderen in: P.G. Witsen Geysbeek (red.), *Biographisch anthologisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, deel 6, Amsterdam 1827, pp. 461vv. (ook in de DBNL).

denis en godsdienstige opvoeding. Sommige ervan beleven veertig drukken.³⁵ In 1794 en 1800 wint hij een prijsvraag van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – hij richt zelf een afdeling van het Nut op in Oude-Pekela. Op de titelpagina van het eerste deel van de genoemde reeks staat trots vermeld dat de auteur 'broeder van de Orde van den Nederlandschen Leeuw' is. Wester behoort, aldus Buijnsters, tot 'een hele generatie van onderwijzers (...) die zich met nimmer vertoond idealisme aan het volksonderwijs in verlichte geest gingen wijden.' Buijnsters vermeldt over drie van hen, Nieuwold, Rijkens en Wester: 'De overeenkomst is dat zij alledrie vrijwel zonder enige vooropleiding van hun vroege jeugd tot hun dood toe onderwijzer waren op een volksschool. Verder konden ze zich alledrie goed vinden in de idealen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Op het persoonlijke vlak onderscheidden zij zich door verdraagzaamheid, een sterk plichtsgevoel en sociaal gevoel. Als onderwijzer schonken zij grote aandacht aan het leesonderricht, dat paradepaardje van de onderwijsrevolutie, waarbij Wester toch de meest conservatieve blijkt.'³⁶

Deze succesvolle onderwijsvernieuwer schrijft al in 1787 een bijbelboekje voor de jeugd: *De Merkwaardigste Bybel-Geschiedenissen in Vraagen en Antwoorden, voor Kleine Kinderen*. Op latere leeftijd komt daar deze 'echte' bijbelse geschiedenis bij voor wat oudere kinderen. In het citaat aan het begin van deze paragraaf weerklinkt de voor die tijd kenmerkende toon, waarbij sprake is van een doelstelling de 'godsdienstige kunde' en de 'godsdienstige smaak' van de jeugd te vermeerderen, van het schrijven van 'geschiedkundige berichten' bij de illustraties. Deze tekst laat weer zien, evenals in het vorige hoofdstuk is beschreven, hoe de beschikbaarheid van geschikte illustraties in de achttiende en begin negentiende eeuw aanleiding genoeg is voor het maken van een boek, sterker nog: dat de tekst bij de plaatjes er in geïllustreerde boeken vooral toe dient te verklaren wat op de illustraties is afgebeeld.

De 'bijbelgeschiedenissen' van Wester zijn voorts interessant vanwege het onverbloemde loflied op de rede dat door de weergave van de bijbelverhalen heen weerklinkt. Al vanaf het begin, vlak voordat de mens geschapen wordt (Genesis 1), meldt Wester:

'Hier mede was de nieuwe voortbrenging van levenlooze en redelooze schepselen op deze aarde voltooid'. [...] 'Aan het scheppingswerk van den zesden dag ontbrak nu nog het pronkstuk van al Gods werken op deze aarde, nl. de redelijke mensch. [...] Zoodanig nu schiep God dan ook den mensch: God schiep den mensch naar zijn beeld, [...] zoo dat de mensch eenige overeenkomst met God had: niet alleen wegens de redelijkheid en onsterfelijkheid zijner ziel, en de heerschappij over de andere schepselen op aarde, maar vooral ook vanwege zijne heilige en goede gezindheid, zonder eenige zondige neiging.' (1, 10)

Als aanloop voor het verhaal over de zondeval (Genesis 3) geeft Wester een fraai staaltje Verlichtingstheologie ten beste.

'De redelooze dieren leven en werken overeenkomstig hunne natuurdriften; doch God wilde den redelijken mensch door redelijke en zedelijke wetten besturen en gelukkig maken. God had de natuurwet in zijne ziel ingeprent, Rom II, 14, 15; en hierdoor had hij een overtuigend besef van zijne verplichting aan God, als zijnen Maker, Weldoener en Opperheer: hij gevoelde wat goed en billijk was. Liefde tot God, tot zijn' medemensch, en tot zuivere deugd heerschte in zijn binnenste, uit eene natuurlijke van zelfheid.' (1, 15).

³⁵ Zie o.a. de Groningse amateur-historicus Dick Kuil op de website www.futurum.nl, die schrijft: 'Met het onderwijs was het in 't laatst van de 18e eeuw over het algemeen zeer slecht gesteld; de meesters waren vaak onbekwaam en te weinig ontwikkeld voor hun taak. Veelal hadden ze weinig begrip van orde en tucht. Het onderwijs was saai en inspireerde de leerlingen nauwelijks; het voortdurend gegons en soms geschreeuw in de klas stond een goede gang van zaken duidelijk in de weg. Wester zag deze onvolkomenheden en voelde dat hierin verandering moest komen. Met grote wilskracht ging hij aan het werk en had al spoedig succes. Hij wist zijn school tot een model-inrichting op te werken; hij handhaafde in de allereerste plaats de nodige stilte in de klas, probeerde zijn lessen begrijpelijk te maken en voerde, in afwijking van de toenmalige gewoonte, het klassikaal onderwijs in.'

³⁶ Buijnsters 2001, a.w., p. 15.

Hendrik Wester over zijn godsdienstpedagogische werkwijze

3-4

Men zou het ware doel niet treffen door de Bijbelgeschiedenis zoo te willen voordragen, dat zij tot die der ongewijde wierd verlaagd. Ik zocht die dus voor te stellen, zoo als zij in der daad is, verre boven de gewone verheven: om de jongelieden vroegtijdig een' diepen eerbied voor Bijbelwaarheden in te boezemen; hun het goddelijke er van te doen beseffen: om daar door, zoo mogelijk, godsdienstig gevoel in hunne ziel te verwekken of meer aan te kweeken, zonder het welk toch de veelvuldige lessen ter betrachting van reine deugd zoo weinig kracht oefenen om te verhoeden, dat de jeugd door den sterken stroom der verleiding mede gevoerd worde. Voorstellen van het betamelijke en beminnelijke der deugd, en van het hatelijke en nadeelige der ondeugd mogen het verstand gereedelijk de toestemming afpersen, de droevige ervaring leert ons maar al te veel, overeenkomstig den Bijbel, dat men, niettegenstaande die overtuiging, tot het doen van het tegengestelde al ras wordt weggesleept, zoo lang de leer der goddelijke Openbaring niet met kracht het hart doordringt.

Hendrik Wester in *Bijbelgeschiedenissen voor de Nederlandsche Jeugd* (1818), Narede van deel I (I, 179v.)

Wester behandelt de bijbelse stof door af en toe de Statenvertaling te citeren en uitvoerig te commentariëren. Een enkel voorbeeld volsta – en dat voorbeeld maakt het mogelijk te wijzen op een voor deze kinderbijbel typerende gedachtegang. Het gaat over het bezoek van de drie boden aan Abraham, Genesis 19, dat naverteld wordt en afgesloten met deze gevolgtrekking:

'In deze gebeurtenis zijn geheimen, van welke het hoe voor ons ondoorgrondelijk is. Wij weten uit andere bijbelplaatsen, dat God een geest is, en dus onzichtbaar in zijn wezen, en evenwel wordt de voornaamste dezer drie hemelboden tot elfmaal toe hier met Gods gedenknaam HEER of JEHOVA betiteld, een' naam die geen geschapen wezen toekomt, Jez. 42: 8. Ook spreekt en handelt hier deze persoon met goddelijk gezag. Waarschijnlijk was Hij de eeuwige zoon van God, die eenmaal in het vleesch verschijnen zoude, die zich hier reeds in een menselijke gestalte aan den vromen Abraham, uit wiens zaad hij naar zijne menschheid zoude voortspruiten, openbaarde, en naderhand ook meermalen onder den naam van Engel des Heeren aan de godvruchtigen zichtbaar verscheen. De twee andere personen waren geschapene Engelen in menselijke gedaante. Welke lichamen zij hadden aangenomen, en hoe zij spijs en drank konden gebruiken, blijft voor ons een raadsel. Wij gelooven het Bijbelsch verhaal met kinderlijken ootmoed, om dat het Gods getuigenis is.' (I, 54v.)

Ook van de figuur die met Jakob worstelt bij de rivier de Jabbok (Genesis 32) meent Wester dat het 'de eeuwige zoon van God zelf was, in menselijke gestalte, en die ook eenmaal mensch zoude worden' (I 121). Deze uitleg is niet origineel en het Nieuwe Testament figureert in het Oude Testament in talrijke kinderbijbels. Maar zo'n letterlijke inlezing van een handelende Jezus in een oudtestamentisch verhaal ben ik in kinderbijbels niet dikwijls tegengekomen.

Hendrik Wester schrijft Nutstheologie voor kinderen. Hij houdt zijn gehoor een deugdenspiegel voor en geeft zedenlessen aan de hand van de bijbelse verhalen (zie kader 3.4). Dat geldt eveneens voor de auteur van de in de volgende paragraaf opgevoerde prentbijbel. Maar deze verschijnt aan de vooravond van een tijd van heftige kerkelijke turbulentie en gezien de betrokkenheid daarbij van de auteur blijft hij niet onweersproken.

3.5 'NUTTIGE GESCHIEDENIS' Groningse richting versus Afscheiding

Geestverwant van Wester van een generatie later is Gerardus Benthem Reddingius (1774-1844). Ook hij is lange tijd schoolopziener, maar dan in de provincie Drenthe. Daarbij is hij geen onderwijzer, maar predikant, vanaf 1809 in Assen. Voorts is hij een gezien figuur in de kerk, onder andere jarenlang lid van de synode. Reddingius publiceert veel wetenschappelijk werk over het Nieuwe Testament en daarnaast catechisatieboekjes en populariserende vrome geschriften. Evenals Wester streeft hij naar vernieuwing en actualisering van het onderwijs en van de plaats van het bijbelonderwijs daarin. Wordt Wester tweemaal bekroond door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Reddingius krijgt tweemaal een prijs van het Haagsch Genootschap. Deze predikant, die een belangrijke rol speelt in de kerkpolitiek van zijn dagen, publiceert in 1828 in twee deeltjes zijn *Historische Prentbijbel voor kinderen*. De titel belooft meer dan de boekjes kunnen waarmaken. De prenten zijn onopvallend en van matige kwaliteit. De boekjes zijn dun en weinig uitnodigend geschreven. Het is de auteur erom te doen kinderen zelf bijbelverhalen op school te leren lezen. Echte, complete bijbels zijn immers vaak duur. Daartoe biedt de auteur letterlijke 'Bijbelteksten, met prentjes den zakelijken inhoud van dezelve voorstellende, en met eenige vragen en antwoorden' (I 2).³⁷ Het plaatje wordt dus gevolgd door een stukje tekst in Statenvertaling en in 'Duitsche letter' (fractuurschrift), want dat is de letter waarin de bijbels van die dagen gedrukt zijn, zodat kinderen daar alvast aan kunnen wennen. De vragen en antwoorden zijn het meest interessant, hoewel de meeste daarvan de tekst vrij letterlijk nalopen en daardoor vragen (en antwoorden) zijn naar de bekende weg. Toch zit er her en der een verrassing tussen. Enkele voorbeelden van Reddingius' vragen en antwoorden zijn te vinden in kader 3.5.

De auteur schiet met grote sprongen – de beide deeltjes tellen elk nog geen 80 pagina's – beleidend door de bijbelse stof. Deze 'historische prentbijbel' biedt de gezagsgetrouwe en vaderlandslievende christelijke ideologie die we van andere kinderbijbels al kennen, inclusief een ode aan de voorrechten van het leven in een beschaafde burgerstaat, die we aan God door Jezus Christus te danken zouden hebben, maar is niet markant genoeg om hier aparte vermelding te verkrijgen. De toon is niet anders dan die van de bundel *Evangelische Gezangen* uit 1807 die tientallen jaren lang de gemoederen in de kerk verhit; op de afwijzing ervan beroepen zich velen die later de kerk (en zelfs het land) verlaten. Deze kinderbijbel zingt mee in het bekende koor, waarin refreinen klinken als

'De deugd, o ja, ik vind ze schoon,
Zij strekt zichzelve ten grooten loon.
Ik volg haar pad met vreugd en moed;
Ik weet, dat, wie geen zonde doet,
Wie zijne plichten niet vergeet,
Met reden hoogst gelukkig heet.'
(Gezang 74, 3)

Om maar te zwijgen van de bekende woorden uit Gezang 177:

³⁷ 1828 Reddingius *Historische*. Geciteerd wordt uit de tweede druk van deel I, Oude Testament, Groningen 1835, en de eerste druk van deel II, Nieuwe Testament, Groningen 1828.

Na het scheppingsverhaal van Genesis 1:

V: Waarom schiep God niet alles in één oogenblik?

A: Hij gebruikte daartoe zoo veel tijd, opdat wij te beter zijn groot werk zouden kunnen na-gaan, en daarin zijne wijze beschikkingen te beter zouden kunnen opmerken. (I, 7)

Wanneer de mens geschapen wordt, ontvangt hij 'eenen geest, begaafd met edele, redelijke en zedelijke vermogens' en wordt aldus voor de negentiende eeuw gereed gemaakt. Die eeuw is eveneens nadrukkelijk aanwezig wanneer de woestijnreis van het volk Israël geëvalueerd wordt:

V: Maakte God dien tijd ook niet nuttig voor de Israëlieten?

A: Ja, God gaf daar aan hen allerlei wetten, dienende om hen burgerlijk beschaafd, deugdzzaam en godsdienstig te maken. (I, 56)

Ook de geboorte van Jezus heeft een deugdzzaam doel:

V: Waarom liet God hem geboren worden?

A: Opdat hij de menschen tot kennis, geloof, liefde en allerlei deugden zou brengen, en eeuwig gelukkig maken. (II, 5)

Bij de beschrijving van het Laatste Avondmaal (Matteüs 26) geeft de auteur de volgende informatie:

V: Welken lofzang zongen zij, nadat zij het Avondmaal gebruikt hadden?

A: Zij zongen toen den honderdzeftienden en twee volgende psalmen, zoo als de Joden gewoon waren, na den Paaschmaaltijd te doen. (II, 39)

In Reddingius' versie van het geding om Jezus voor Kajafas (Matteüs 26) is sprake van een buitenbijbels dreigement van Jezus:

V: Wat beproefden zij toen?

A: Cajafas vorderde nu van hem, dat hij zweren zou dat hij de Christus, de Zoon van God was.

V: En deed Jezus dat?

A: Hij deed dat dadelijk, en voegde er bij, dat zij welhaast zijne magt en grootheid, en naauwe betrekking tot God zouden ondervinden. (II, 43)

Een korte slotbeschouwing, eveneens in vraag-en-antwoordvorm, vat samen waartoe deze verhalen gelezen zouden moeten worden:

V: Wat voordeel ligt er voor ons in de kennis van de geschiedenis des Nieuwen Testaments?

A: Die geschiedenis leert ons, hoe wij alleen aan God door Jezus Christus te danken hebben, dat wij nu de zaligste Godsdienst hebben, en veel groote voorregten in eenen beschaafden burgerstaat genieten.

[...]

V: Waartoe moet de overdenking van dit alles aansporen?

A: Om vlijtig in den Bijbel te lezen, ten einde wij die nuttige geschiedenis volledig mogen leeren kennen.' (II, 75v.)

'Mocht vooral ons hart van dank
 Gloeien al ons leven lang,
 Mocht voorvaderlijke deugd
 In de Nederlandsche jeugd
 Met de godsdienst weer herleven,
 Mocht hier spaarzaamheid en vlijt
 Wonen, als in vroeger tijd!
 Dat zou hoop op welvaart geven.'³⁸

De reden om aan deze weinig belangwekkende kinderbijbel toch aandacht te besteden, is dat hij enkele jaren later inzet wordt van een tegenpamflet. Als we spreken over Noord-Nederland in de jaren dertig van de negentiende eeuw, gaat het vanzelfsprekend vooral over de conflicten en separatistische stromingen die met het woord 'Afscheiding' gecodeerd zijn en waarvan Hendrik de Cock, predikant te Ulrum, de initiator is. Reddingius, een man van gezag, behoort met Hofstede de Groot, De Cocks voorganger in Ulrum, en Meyer Brouwer, predikant in Uithuizen, tot de tegenstanders van de door Hendrik de Cock in Ulrum teweeggebrachte tweespalt en schrijft evenals Meyer Brouwer een brochure tegen de afscheidingsbeweging.³⁹ Het komt hun per kerende post te staan op een befaamd geworden strijdschrift van De Cock. De titel verraadt de toernige toon waarop de discussies in die dagen worden gevoerd: *Verdediging van de ware Gereformeerde leer*, met de ondertitel: *De schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, gereformeerd leeraar te Ulrum*.⁴⁰ Het is een smalend geschrift dat scherp 'op de man' speelt. De Cock vindt dat Meyer Brouwer 'godloselijk lastert tegen zijn duren eed en pligt' en dat het met Reddingius even slecht gesteld is, maar die is 'iets listiger en daardoor ook geveinsder en trouweloozer nog'.⁴¹ Reddingius en Meyer Brouwer kunnen niet voorkomen dat gemeenteleden kiezen voor de Afscheidingsbeweging van De Cock en dat er al spoedig ook in Drenthe afgescheiden gemeenten ontstaan.

Een van De Cocks meest hartstochtelijke medestanders is Frederik Alberts Kok (1803-1860), een winkelier in Dwingeloo en theologisch autodidact, tevens 'oefenend ouderling', die zich later in hoog tempo tot predikant in de nieuwe kerk laat omscholen, een opleiding die in 1840 voltooid is. Deze Kok richt zijn pijlen nu op een ander geschrift van Reddingius, de hierboven beschreven *Prentbijbel*. In een scheldkanonnade van 48 slordig uitgegeven kantjes rekent Kok af met dit in zijn ogen verderfelijke boek. Ik geef voor de sfeer de tekst van de titelpagina in zijn geheel:

'De Prentbijbel van G. Benthem Reddingius, zoogenaamd Hervormd Leeraar en Schoolopziener te Assen. Als een werk des Satans bevonden en wederlegd door F.A. Kok, Ouderling bij de wederkerende Gereformeerde Gemeente te Dwingelo. Gedrongen hiertoe wegens het Godonteerende en verleidende voor kerk en scholen, zijner, althans in deze Provincie algemeen verspreidende schriften, die zeker, even als deze Prentbijbel, voor de zielen der menschen verpestend zijn. Kerkelijk goedgekeurd en aanbevolen door H. de Cock, gereformeerd Leeraar onder 't Kruis. Te Veendam, bij T.E. Mulder 1836.'⁴²

³⁸ Ook de eerder uitgegeven nieuwe Psalmenberijming (1773) ondervond steeds meer kritiek, maar die haalde het niet bij de beroering over deze evangelische gezangbundel van 1807. Zie hierover o.a. A.J. Rasker, a.w., pp. 37-40.

³⁹ Respectievelijk *Brieven over de tegenwoordige verdeeldheden en bewegingen in de Hervormde kerk*, Groningen 1833, en *Nodige waarschuwing en heilzame raad aan mijne gemeente, in twee leerredenen*, Groningen 1833.

⁴⁰ Verschenen in Groningen, november 1833.

⁴¹ Geciteerd uit A.J. Rasker, a.w., p. 59.

⁴² Dit zeldzame werkje is op microfiche (Pfl 27428) in te zien in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Het is zeer de vraag wat De Cock anno 1836 kerkelijk goed te keuren had.

Het geschrift loopt de hoofdstukjes van Reddingius stuk voor stuk na, maar geeft er na Genesis 37 de brui aan. Vooral de bijna terloopse opmerking van Reddingius in zijn voorwoord, dat hij hoopt dat zijn prentbijbel 'geen ergernis zal wekken', schiet de recensent vele malen in het verkeerde keelgat. De Heilige Schrift is immers een en al ergernis, al betreft het hier een bewerking voor kinderen. Ook hier wordt scherp op de persoon gespeeld en men kan zich bij lezing niet aan de indruk onttrekken dat deze Prentbijbel slechts een stok is om de gehate hond uit Assen te slaan. Eigenlijk wordt in dit pamflet alleen de mal van de 'nieuwe', afgescheiden theologie op dit boekje gelegd, waarmee het volgens de schrijver afdoende gediskwalificeerd is. Een citaat uit de voorrede waarin de schrijver zichzelf en zijn bevoegdheid tot oordelen legitimeert:

'Het moge vermetel schijnen, dat een particulier persoon of ongeleerde, zich bemoeit met het beoordeelen van schriften die uit de handen en hoofden der geleerden zijn voortgekomen, te meer daar hunne geleerdheid beproeft wordt, eer zij tot den predikdienst worden toegelaten door onderscheidene geleerden, doch wanneer wij bedenken en gelooven het woord Gods, dat de ware wijsheid den wijzen en verstandigen verborgen is, en den kinderkens geopenbaard, dan wordt ook voor den opmerkzamen lezer, den schijn van vermetelheid weggenomen; en men zal spoedig ontdekken in Gods woord, dat het de pharizeën, schriftgeleerden en sadduseën, (ofschoon die op den stoel van Mozes gezeten waren) onbekend, ja eene ergernis was, dat ongeleerde visschers, en aan verachte Galileërs bekend was gemaakt, en voor hen een kracht Gods tot zaligheid was.' (Voorrede, 1)

In zijn slotbeschouwing (zie kader 3.6) vat Kok samen hoe gevaarlijk en bedreigend Reddingius' Prentbijbel is. Hij dreigt de auteur er zelfs mee dat die zich voor de hemelse rechterstoel zal moeten verantwoorden, evenals de onderwijzers die hun leerlingen diens verderfelijke waar aanbieden.

Het zal de lezer duidelijk zijn dat in Koks pamflet niet echt sprake is van een objectieve recensie, hoezeer de Prentbijbel van Reddingius ook een aantoonbaar teleurstellend product is. Koks brochure is een van de vele pamfletten die in deze jaren worden geschreven – de toon in de controverse is van meet af aan van weerszijden heftig als in de dagen van Maarten Luther. Toch is zo'n publieke schoffering van een kinderbijbel nog niet eerder vertoond en zal zij hierna niet vaak meer voorkomen.

Voor zover mij bekend hebben de afgescheiden gemeenten niet zelf een kinderbijbel geproduceerd. Zij zijn sterk op de opvoeding met de Bijbel zelf gefocust. Pas nadat de gereformeerde kerk tot stand is gekomen in 1893 en de verzuiling op gang komt, wordt de belangstelling voor eigen bijbelbewerkingen voor de jeugd in gereformeerde kring groter. Tot dan wordt de allengs aanzwellende onderstroom van meer persoonlijk, bevindelijk protestantisme, het protest tegen 'de geest der eeuw', vooral door het Réveil uitgedragen en ook op kinderen en jongeren betrokken. Hoewel Réveilman J. de Liefde al in 1841 een Engelse kinderbijbel bewerkt (1841 *Draper Geschiedenissen*) en zelf enige stichtelijke werken voor kinderen schrijft, verschijnt de eerste echte Nederlandse Réveil-kinderbijbel, die van Eduard Gerdes, pas enkele decennia later. Hij wordt in het volgende hoofdstuk beschreven.

Inmiddels is in Nederland in 1845 de eerste kleuterbijbel verschenen – als exponent van de eerder geschetste ontwikkeling dat de bijbeloverdracht aan kinderen meer op de huiskamer gericht is dan daarvoor.

Oefenend ouderling F.A. Kok over een 'sadduseeuwschen Prentbijbel' (1836)

3.6

Verder zal ik mij met het wederleggen der dwalingen van den schrijver des Prentbijbels, niet ophouden. Een iegelijk die onbevooroordeeld, en met zijn verstand maar ernstig wil nagaan de waarheid in den Bijbel opgesloten, en dan de leeringen in dezen Prentbijbel voorkomende daaraan toetst, zal dadelijk moeten zeggen, hoe is het mogelijk daar de mensch toch nog kennis van God, van dood, van eeuwigheid, van vergelding na dit leven van nature ingeschapen is, dat een geleerde van de hedendaagsche zoogenaamde verlichte wereld, met zulk eenen sadduseeuwschen Prentbijbel voor den dag durft komen, en die zelve durft aanbieden, om de Nederlandsche jeugd in dezelve te onderwijzen. Even zoo moet het ons verwonderen, dat niet alleen de schrijver van deze Prentbijbel zulks durft wagen, maar ook hoe zij van de vreeze des Heeren, vreemd moeten zijn, nl. schoolopzieners, onder welke zelfs Predikanten en professoren zijn, zich noemende Hervormden, die mogelijk met zulk een onderwijs ingenomen zijn, ten minsten het onverhindert toelaten en goedkeuren. Ook zal het u schoolonderwijzers! eenmaal ter verantwoordinge geroepen, voor den Regter van Hemel en aarde, onmogelijk wezen, eenigszins te verantwoorden, dat gij de jeugd zulk een onderwijs hebt medegedeeld, waarin niets gesproken of geleerd wordt van hun wezentlijk ongeluk, waarin wij van natuur alle gedompeld liggen, en ook de kinderen van natuur vijanden Gods zijn, van Hem vervreemd, en nimmermeer met God kunnen verzoend worden, dan door Jezus Christus, doch waarvan, zoo als wij boven aangemerkt hebben in dit geheele boekje niets gesproken is: mede vindt men hier niets in, van een leven na dit leven, gelijk boven getoond is. Is dit nu de verlichting dezer eeuw, van welke de geleerden zoo roemen? Is dit nu den geheelen raad Gods te verkondigen? Is dit nu niet tot het woord Gods toe en af te doen? Verwacht dan ook zoo zeker als er een God is, dat uw deel zal uitgedaan worden uit het boek des levens, en tot de plagen toegedaan zullen worden die in dat boek den Bijbel geschreven staan, het zij die zulke boeken uitgeven, het zij die ze invoeren, goedkeuren en leeren, is het dan mogelijk dat het kwaad in bovengenoemden zoo veel heeft ingegeten, hoewel zij zelf zich verbeelden gezond te zijn, zij dus ook gene genezing verlangende, eerlang aan deze kwaal eeuwig zullen sterven, en aan de waarheid Gods hier niet geloofd maar geloochend, daar aan ginsche zijde van het graf zullen ondervinden, en daar ook doch ten eeuwige smarte zullen ontwaren, wat onderscheid er is, tusschen dien die God dient, voor zijn woord beeft en met vreeze en beving voor zijn aangezicht wandelt, en dien die Hem niet dient, zijn woord en praktijk en behandeling beschouwt en gebruikt als eens menschen woord, en dus met sprekende daden tot God zegt aan de kennisse uwer wegen hebben wij geen lust.⁴³

3.6 'KINDERTJES! KINDERTJES!'

Bijbelse etiquette van 'de weduwe Van Meerten' (1845)

Anna Barbara Schilperoort (1778-1853) trouwt op zestienjarige leeftijd met de predikant Henrik van Meerten. Aanvankelijk – dat beweert ze althans – voor gebruik in het eigen gezin van zes kin-

43 F.A. Kok, a.w., pp. 47v.

deren ontwikkelt ze lesmateriaal. Ze haalt haar onderwijzersdiploma en publiceert haar eerste pedagogische boek in 1811. In Gouda sticht ze een 'Instituut voor Opvoeding' van jonge dames. Vooral na de dood van haar man in 1830 schrijft 'de weduwe Van Meerten' veel voor kinderen en dames, met name in door haar opgerichte en geredigeerde tijdschriften als *Almanak voor de Jeugd*, *Almanak voor Dienstboden*, *Martha en Maria* en het prestigieuze damesblad *Penélopé, of Maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd*. Haar vele kinderboeken kenmerken zich enerzijds door vérgaand moralisme, anderzijds door een fraaie vormgeving. Buijnsters typeert haar als 'sterk behoudsgezind en wat zwaar op de hand. Bovendien werd zij met het klimmen der jaren steeds vromer.'⁴⁴

Uit die latere, 'steeds vromere' periode stamt haar veelgelezen⁴⁵ bijbel voor jonge kinderen, de eerste voor deze doelgroep: *Kinderbijbel of Bijbelsche Verhalen voor jonge kinderen*, die in vijf afleveringen vanaf 1845 verschijnt bij uitgeverij Van Kampen te Amsterdam.⁴⁶

Van Meerten draagt haar kinderbijbel op aan Nederlandse moeders:

'Het is aan u, Nederlandsche Vrouwen! die met mij in het geluk en de hooge eer deelt, moeder te zijn, dat ik deze bladen toewijd.' (I, III)⁴⁷

De verhalen zijn daarom bedoeld voor op de moederschoot, maar zouden tevens geschikt zijn voor de bewaarscholen. Om het gebruik ervan daar te stimuleren en de prijs te drukken, is afgezien van illustraties, volgens zeggen van de schrijfster. (I, v) Wat haar niet belet om op het belang van goede illustraties te wijzen. Zij pleit voor een 'volleedig bijbelsch prenteboek'. (I, vi) Van Meerten ziet voor deze doelgroep af van een echte bijbelse geschiedenis: 'Voorts zoeken men geen verband of samenhang in deze bladen. Het is geene Bijbelsche historie; het zijn losse tafereeltjes die ik lever' (I, iv/v) schrijft ze, die bedoeld zijn om 'de zaden van christelijk geloof, liefde voor den Heer en werkdadige deugd te strooijen'. (I, v) Aan het historische karakter van de bijbelverhalen wordt niet getornd. Alles is waar gebeurd: 'In dezen zelfden nacht (het is nu 1858 jaren geleden) zaten eenige herders...' (III, 9).

De bijbelverhalen worden met veel stilistisch vermogen naverteld, maar geheel in de matrijs gegoten van een zedenkundig opvoedingsmodel voor kinderen. Een keur van bijbelse deugden en ondeugden passeert de revue ter moralisering van het kind. Immers, 'God is goed en Hij beloont de braven, maar Hij is ook heilig en straft de boozen' (I, 8) De schrijfstijl is affectief: 'denk je toch eens in', 'stel je de vreugde voor'. Maar ook: 'Kindertjes! Kindertjes! past toch op, dat gij niet zoo ondeugend wordt!' (I, 7, bij het verhaal van Kaïn in Genesis 4). Of: 'O! Hoe ijselijk, niet waar?' (IV, 59, over de zelfdoding van Judas, onder andere in Matteüs 27). En: 'Kinderen! gruw gij daar niet van?' (IV, 61, bij de geseling van Jezus, uit hetzelfde bijbelgedeelte). Indringender nog: 'o Lieve kinderen! is het u niet, als voeldet gij reeds den steek van het scherpe mes?' (I, 22, bij het bijna-offer

44 Buijnsters 2001, a.w., pp. 40vv. Zie aldaar voor meer biografische en bibliografische gegevens. Van de schrijfster wordt door deze auteurs beweerd dat zij 'met kop en schouders uitstak boven het gros van haar schrijvende tijdgenoten'.

45 In 1904 schrijft 'Annette' in het voorwoord van haar *Kinderbijbel voor de héële kleintjes* dat voor deze leeftijdsgroep (vanaf 6 jaar) eigenlijk alleen 'de kinderbijbel van mevrouw Van Meerten' beschikbaar is en dat deze inmiddels 'zéér verouderd' is. 1904 *Annette Kleintjes*, p. I. Die mening wordt niet gedeeld door de bekende jeugdauteur Betsy, die nog in 1911 bij Van Kampen een zesde druk van Van Meertens kinderbijbel verzorgt – een grondig herziene versie overigens, 'zonder dat de geest, waarin het boekje geschreven was, er onder leed', aldus Betsy's voorwoord. Ze heeft vooral moeite met 'de vaak zoo moederlijke vermaningen en raadgevingen' die ze in het boekje aantrof (editie 1911, p. VIIv.).

46 In het vervolg wordt geciteerd uit de derde druk, 5 deeltjes, later in 1 band, eveneens bij Van Kampen te Amsterdam, deel 1 en 2 1856, deel 3 en 4 1858 en deel 5 1860. Elk 'stukje' heeft zijn eigen paginering.

47 Het derde deel van de kinderbijbel is opgedragen aan Van Meertens eigen 'geliefde kleinkinderen', die allen met naam en toenaam genoemd worden.

van Isaak, Genesis 22). De navertelling van de bijbelverhalen concentreert zich zoals gezegd op wat mag en wat niet mag: je uitkleden waar iemand bij is, mag niet (Noach), dronken worden trouwens evenmin (idem), klikken mag niet (Jozef), snoepen niet (Esau), schertsen mag wel, maar spotten niet (Simson), drift, ongehoorzaamheid, eigenzinnigheid, oneerbiedigheid, ondankbaarheid: er zijn steevast bijbelse figuren in voorraad die aanschouwelijk voordoen waarom dergelijk gedrag niet deugt. En voor de aartsschurken is het oordeel onverbiddelijk: koning Herodes is 'een zeer ondeugend mensch' (III, 16). Maria daarentegen is 'een zedige jonkvrouw'⁴⁸ (III, 5). Niet zelden verschijnt de schrijfster zelf in de verhalen om haar bestraffende wijsvinger te heffen tegen een van de hoofdpersonen. Sara lacht om wat de drie boodschappers aan Abram te vertellen hebben (Genesis 18): 'Foei, SARA! dat spijt mij van u.' (I, 16) In Jona 1 vlucht de profeet voor zijn opdracht: '[...] diep en diep moet ik mij voor hem schamen.' (II, 68) Maar niet alleen afkeuring laat de schrijfster zien. David speelt op de harp voor Saul (1 Samuël 16): 'Ziet, lieve kinderen! zoo nuttig kan de muziek zijn' (II, 17), waarop een aansporing volgt om toch vooral muziekles te nemen. En onverdraagzaamheid jegens anderen en andere godsdiensten is uit den boze (V, 36). Lachen mag, maar het gaat al met al om levensernst, zelfs in het spel: 'Ik hoor het ook niet gaarne, dat kinderen kerkje spelen en dan bidden en doopen' (III, 36). Het vijfde en laatste deel bevat behalve het boek Handelingen allerlei stichtelijke aanbevelingen uit de Paulinische brieven, die alle gericht zijn op goed gedrag.

Van Meertens kinderbijbel is, hoe toegankelijk geschreven ook, door en door moralistisch en heeft een hoog wie-zoet-is-krijgt-lekkers-wie-stout-is-de-roe-gehalte. Persoon en karakter van de bijbelse figuren vormen de hoofdmoot van haar bijbelse fatsoensleer en de verhalen dienen ervoor die zedenlessen uit te vergroten. Vanzelfsprekend is Jezus in deze visie de alleredelste mens die ooit geleefd heeft en kleeft aan zijn gestalte al het goede dat de schrijfster maar bedenken kan. Hem na te volgen is de grootste en enige levensles.

De kleuterbijbel van Van Meerten is een schoolvoorbeeld van de wijze waarop men in de betere christelijke standen halverwege de negentiende eeuw tegen christelijke opvoeding aankijkt. Haar werk is tevens een van de eerste voorbeelden van voor jonge kinderen bewerkte bijbelverhalen en misschien wel de eerste succesvolle poging. De meeste kinderbijbels tot dan toe zijn op oudere kinderen, jongeren en jongvolwassenen gericht, steeds als introductie in en toeleiding tot de 'echte' Bijbel bedoeld. Hier wordt getracht – anders dan in de *Kleine Print-Bybel*, die op memoriseren is gericht – vertellenderwijs een jonge doelgroep te bedienen en daartoe de moeders van Nederland toe te rusten. Het is een eenzame voorloper van een soort kinderbijbel dat pas in de tweede helft van de twintigste eeuw een grote vlucht zal nemen.

Ten slotte nog aandacht voor een kinderbijbel die weliswaar niet uitzonderlijk mag heten, maar wel model mag staan voor een in deze periode veel voorkomend type, als het gaat om de vorm: de grootformaat kinderbijbel.

⁴⁸ Van dezelfde Maria weet Van Meerten te vertellen dat zij, evenals Jozef, van koninklijken bloede is, want de grootvader van haar grootvader was David. (III, 5) Deze veronderstelling wordt voor zover mij bekend niet gestut door schriftuurlijke bewijslast. Ze kent wel parallellen in de christelijke overlevering en men komt haar regelmatig tegen in oudere kinderbijbels en bijbelse geschiedenissen.

3.7 'EÉN BEZWAAR UIT DEN WEG GERUIMD!'

A.W. van Campen (1857)

Naarmate de eeuw voortschrijdt, worden de kinderbijbels groter, kloeker, monumentaler. Kleine uitgaven, vaak in meer deeltjes, als die van Wester, Van der Palm, Schmid en Reddingius worden schaarser en uitgevers durven meer aan. Een van de eerste monumentale jeugdbijbels is die uit 1857 van Abraham Willem van Campen (1816-1890). De titelpagina vermeldt dat de auteur 'Theol. Doct. en Pred. te Opperdoes' is.⁴⁹ In tegenstelling tot het werk van Van Meerten-Schilperoort, dat een echte kinderbijbel mag heten, gaat het hier om een bijbel 'voor jeugdige christenen', of ook wel een 'godsdienstig huisboek'. De schrijver denkt aan 'Lezers en Lezeressen (...) van zestien tot twintigjarigen leeftijd'. (vw 1) Hij vraagt verontschuldiging voor het feit dat hij aan bestaande boekwerken, zoals aan dat van Van der Palm, er nog een toevoegt, maar stelt het volgende vast:

'zoodanig is de aard van den mensch, vooral waar het zijne geestelijke voeding betreft, dat hij dezelfde spijs juist niet altijd in dezelfde schotels begeert te zien opgedischt; dat hij wel eens smakelijker uit nieuwe schotels eet, dan uit oude, al worden die nieuwe schotels dan ook door de oude in sierlijkheid en deugdzaamheid overtroffen. [...] Laat mij er nog bijvoegen, dat ik ook daarom mij te eer heb laten bewegen, om dit werk te schrijven, omdat de uiterst geringe prijs, waarvoor de uitgever het voor zooveel mogelijk verkrijgbaar heeft willen stellen, er eene aanbevelenswaardige eigenschap, die der goedkoopheid, aan verzekert, die andere soortgelijke werken missen.' (Voorwoord, I en II)

Opmerkelijk, deze constatering, als men dit boek in de hand neemt. Het meet 20 bij 24 cm, is bijna 800 bladzijden dik, fraai ingebonden met een 7 cm brede rug en telt acht opvallende litho's (zie afbeelding ZW11). In die 'goedkoopheid' moet daarom fiks geïnvesteerd zijn.

Onnodig te zeggen dat Van Campen zijn stof uitvoerig behandelt. Zijn bijbel voor jongvolwassenen wil een inleiding zijn op het echte bijbellezen, door de selectie van het materiaal en de parafaserende verteltrant. In die zin is deze kinderbijbel schatplichtig aan Van der Palm, al is hij moderner. In de weergave van Genesis 1 bijvoorbeeld wordt dit verhaal afgezet tegen wat inmiddels bekend is uit de natuurwetenschappen:

'(...) zegt men u, om een voorbeeld te noemen, dat dat scheppingswerk niet op die wijze, niet in die orde, niet in dat tijdsverloop heeft plaats gehad, laat het uwe hoogachting en liefde voor uwen Bijbel niet verminderen. Die Bijbel, hij is immers geen Handboek, dat gebezigd wil zijn bij de beoefening der natuurkundige wetenschappen? Zoo hij dat wilde zijn en hij beging dan eene dwaling op het gebied der natuurlijke geschiedenis, gij zoudt wijselijk handelen, indien gij hem niet onvoorwaardelijk uw vertrouwen schenkt. Maar zoo iets wil de Bijbel niet wezen. Zoo hij iets zijn wil, het is: 's menschen gids en leidsman naar de eeuwigheid. [...] Beschouwen wij zijn verhaal voor hetgeen het is en zijn wil: geen onfeilbaar onderrigt aangaande het scheppingswerk, maar zijne opvatting [van de auteur - wm] van en zienswijze betreffende dit werk, de slotsom, waartoe hij door zijne nasporingen en bespiegelingen geleid was.' (5)

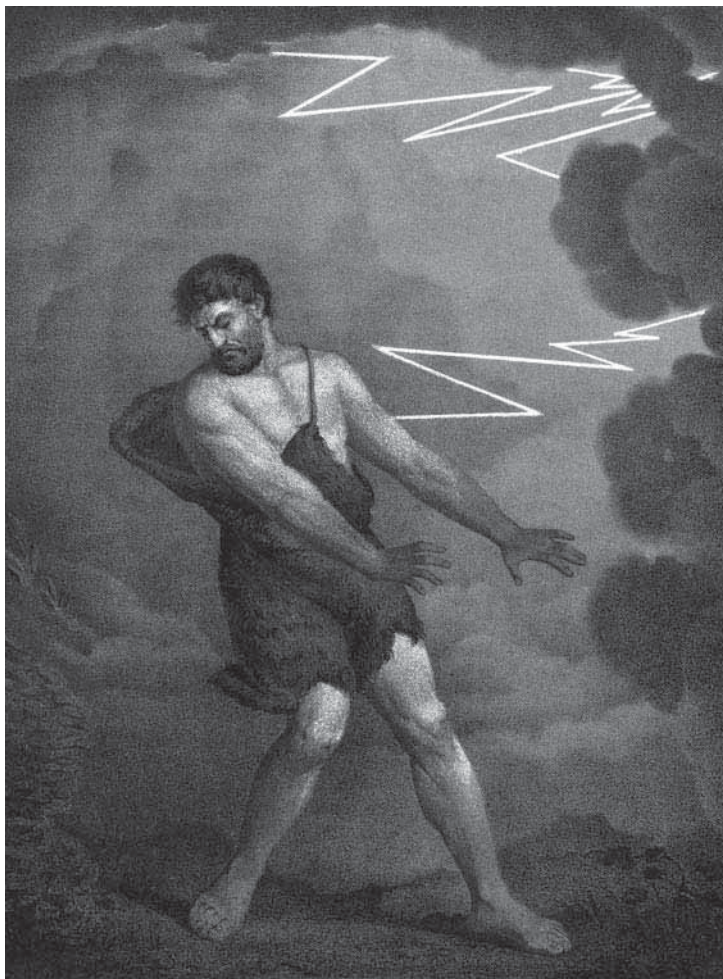
Het verhaal van de zondeval in Genesis 3 wordt omstandig toegelicht, waarbij de vraag of Adam en Eva dit echt hebben meegemaakt als niet ter zake doende wordt weggewuifd. De essentie van het verhaal staat immers voor iedereen vast, namelijk dat wij allen zondig zijn.

'Liever, dan over al zulke ijdele vragen ons te verontrusten, willen wij ons benaastigen, om de heerschappij der zonde in ons te verbreken, opdat wij, naar Gods doel, meer en meer Gods beeld worden, Zijne heilige zonen en dochteren.' (13)

Van Campen maakt zich niet altijd zo gemakkelijk af van de waar-gebeurd-vraag. Soms komt hij met originele verklaringen, bijvoorbeeld over de hoge leeftijden van de eerste aardbewoners:

⁴⁹ Geciteerd wordt uit de tweede druk, Tiel z.j.

Afb. ZW11 De gedoemde Kain (Genesis 4) uit de Kinderbijbel van A.W. van Campen (1857).

'Moge de buitengewoon hoge leeftijd van de eerste menschengeslachten, waaromtrent wel geen redelijke twijfel kan bestaan, noodig geweest zijn, om het menschdom met eenige spoed te ontwikkelen, die hoge leeftijd was aan den anderen kant een krachtig middel, om de magt der zonde te bevestigen.' (23v.)

De leeftijden van de oudvaders worden zo neergezet als noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van goed en kwaad. De auteur treedt regelmatig in het perk voor de schrijvers van de bijbelverhalen. Mocht het verhaal van de zondvloed (Genesis 7) ons een beeld van God schetsen als massamoordenaar, dan zal ooit blijken dat God deze daad uit liefde heeft gedaan (27). Regelmatig leidt de verklaarzucht van de auteur tot uitvoerige redeneringen die men in een Kinderbijbel niet dikwijls aantreft (zie bijvoorbeeld Van Campens verklaring van de plagen die God Egypte oplegt, Exodus 7-11, in kader 3.7).

Van Campens boek wemelt van uiteenzettingen die de tekst van de bijbelverhalen verdedigen en kloppend maken. Hij onderhoudt zijn lezers over de vele mogelijkheden om de tekst mis te verstaan en weerlegt elke twijfel aan Gods bedoelingen, hoe onwaarschijnlijk het ons soms ook voorkomt dat lezers op die gedachte zouden zijn gekomen.

Van dit systematische verlangen naar waterdichte verklaringen nog één voorbeeld, nu uit het Nieuwe Testament. Jozef wil aanvankelijk Maria verlaten als zij zwanger blijkt te zijn, want hij

A.W. van Campen ruimt bezwaren uit de weg (1857)

3·7

God verhardde Pharao's hart, zoodat hij Israël niet trekken liet, en omdat hij Israël niet trekken liet, bezocht God hem met een tiental plagen! Vreemde, wat zeg ik? onregtvaardige wijze van handelen, die wij daar den Rechtvaardige zien volgen. Ja, wel schijnt zij vreemd, Jehova's handelwijze ten aanzien van Pharao en onregtvaardig, maar zij schijnt zulks slechts. Wanneer wij de rampen, die de Heer over Egypte's koning en over zijn volk bragt, beschouwen als zoovele straffen voor zijne weigering, om aan 's Heeren bevelen te gehoorzamen, ja, dan zouden wij van onregtvaardigheid kunnen spreken, daar de Heer zelf oorzaak van die weigering is. Doch wij weten immers wel, dat geene rampen in den eigentlichen zin des woord straffen mogen genaamd worden? Wij weten het immers, dat God zijne menschenkinderen nimmer met zijne kastijdingen, nimmer met onheil of jammer bezoekt, dan wanneer zulks noodig is tot bevordering van hunne hoogere belangen, tot verzekering van hun waar geluk. En wanneer wij dat dan nu weten, wanneer wij dan met den Schrijver van den Brief aan de Hebreëen gelooven, dat de Hemelsche vader ons tot ons nut kastijdt, opdat wij Zijne heiligheid deelachtig zouden worden, dan, mogen wij het ook al niet met den vinger kunnen aanwijzen, dat de plagen, waarmede de Heer Egypte bezocht, die vrucht bij Pharao en zijne onderdanen heeft gedragen, dan vervalt elk verwijt van onbillijkheid, dat anders tegen den Hemelheer zou kunnen ingebracht worden, dan is de door God bewerkte verharding van Pharao's hart niets anders, dan de door Hem in het aanzijn geroepen aanleiding, om Egypte's koning en volk te kastijden, maar te kastijden, om langs dien weg beiden te brengen tot hooger heil en waarachtig geluk.

[...] En zietdaar! mijne Lezers! één bezwaar uit den weg geruimd, dat u welligt bij de aanschouwing van dit gedeelte van Mozes' leven in het oog was gevallen!⁵⁰

'meent niet anders, of zijne bruid heeft hare trouw verzaakt en staat in ongeoorloofde gemeenschap met eenen anderen man'. Maar dan krijgt hij in een droom bezoek van een engel die hem van zijn voornemen doet afzien.

'Meer is er voor Jozef niet noodig. Hij kent zijne Maria te goed, hij is te vast overtuigd van hare deugd [zo-even nog niet - wm], dan dat hij niet gaarne geloven zou, wat hem door den Engel gezegd wordt; te vurig is bovendien zijne liefde tot haar, dan dat hij zich niet zou hebben verheugd, dat hij niet genoodzaakt is, om zich van haar te scheiden. "Jozef dan," zegt Mattheus, "opgewekt zijnde van den slaap, deed, gelijk de Engel des Heeren hem bevolen had en heeft zijne vrouw (zijne bruid) tot zich genomen." Zoo was dan Maria veilig tegen de aantijgingen van eene praatzieke wereld, waaraan zij anders ongetwijfeld ten doel zou hebben gestaan! Haar huwelijk met Jozef sloot aan laster en praatzucht den mond en verzekerde haar bovendien in den man harer liefde eenen trouwen verzorger en liefdevollen beschermer, dien zij weldra zoo zeer zou noodig hebben. Zoo was dan ook 's werelds verlosser veilig tegen den smaad, dien men alleen in later tijd op hem heeft geworpen, doch waaraan zelfs Zijne bitterste vijanden tijdens Zijn leven niet hebben gedacht, en die hun een krachtig wapen tot Zijne bestrijding zou geweest zijn, den smaad, dat hij een vrucht van de ongerechtigheid Zijner moeder zou wezen. Zoo waakte en zorgde de Hemelheer voor haar, die de moeder zou zijn van het kind, dat Zijn Zoon zou worden! Zoo waakte en zorgde Hij, reeds vòòr Hij het aanzijn had ontvangen, voor Hem, in Wien al de volken der aarde zouden gezegend worden, en nam Hij een van de hinderpalen weg, die Dezen de volvoering van Zijne taak gewis niet weinig zou hebben bemoeijelijkt!' (556)

Hier en in tal van andere passages lijkt Van Campen op een assuradeur die elk risico van misverstaan én elk risico dat het verhaal een andere loop zou kunnen nemen met kunstige polisformuleringen tracht te dekken.

We sluiten hier deze bespreking af met de constatering dat deze nazaat én navolger van Van der Palm zich in een andere tijd staande moet houden dan zijn grote leermeester. Van Campen verkondigt een inniger, persoonlijker christendom dan zijn verlichte voorgangers, wellicht beïnvloed door wat er zich kerkelijk in die jaren afspeelt, maar gaat anderszins de redelijkheid niet uit de weg. Ergens op de achtergrond klinken al de tonen van de radicale bijbelkritiek, die in later jaren door sommige kinderbijbelschrijvers omarmd, door andere heftig bestreden zal worden. Hier klinken die tonen nog gedempt, zij zullen, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, allengs luider worden.

3.8 BEELDLOOSHEID EN AARZELENDE KLEUREN

We spreken in deze paragraaf over de illustraties van de kinderbijbels in deze periode, 1811-1871, en we moeten vaststellen dat in dit tijdvak gesproken kan worden van beeldarmoede, vergeleken met de achttiende eeuw. Het beeldgehalte van kinderbijbels zal overigens hierna nog kariger worden. De grote kinderbijbels uit deze jaren zijn niet geïllustreerd, en zelfs de kleuterbijbel van Van Meerten-Schilperoort moet illustraties ontberen om hem betaalbaar te houden. Toch is het tijdvak 1811-1871 geen beeldloze periode in de geschiedenis van de kinderbijbel. In hoofdstuk 6 zullen we zien dat een van de eerste rooms-katholieke bijbeladaptaties voor kinderen forse illustraties toont (1829 NN *Platen*). De eerder genoemde prentbijbel van Benthem Reddingius ligt wat illustraties betreft nog in het verlengde van achttiende-eeuwse voorbeelden, de enkele grote illustraties in de kinderbijbel van Van Campen laten al vernieuwing zien.

De eerste kleuren doen hun intrede in 1849, in een reeks kleine boekjes van een onbekende auteur, die later ook gezamenlijk worden aangeboden: de *Bijbelsche tafereelen voor lieve kinderen*.⁵¹ Het gaat om boekjes in klein formaat, 16 bladzijden dun, waarin bijbelverhalen uit het Oude Testament kort en in een heldere drukletter naverteld worden in één of twee bladzijden, met telkens een illustratie. Het is maar hoe je ze beoordeelt, maar de meeste kijkers van nu zullen deze prentjes primitief vinden. Ze lijken bijvoorbeeld op die in de Prentbijbel van Benthem Reddingius, met één verschil: ze zijn met de hand ingekleurd. Die inkleuring echter mag zéker primitief heten, zie bijvoorbeeld afbeelding KL2 – het lijkt wel of er met een palet waarop zich niet meer dan vier kleuren verf bevinden, impressionistische strekjes verf zijn aangebracht, waarbij de belijning van het afgebeelde de artiest niet heeft belemmerd.

Ongeveer twintig jaar later heeft de lithografische techniek enorme vorderingen gemaakt, wat treffend geïllustreerd kan worden aan een boek met een wat mistige ontstaansgeschiedenis, maar dat we zullen toeschrijven aan de Leidse predikant A. Rutgers van der Loeff (1808-1885) en dat ge-

51 Er is sprake van 13 deeltjes van 16 bladzijden elk, alle over het Oude Testament, die in 1 bandje later, jaartal onbekend, zijn aangeboden. De deeltjes 1 en 3 zijn niet gedateerd, de andere wel. De delen 9-13 zijn uitgegeven bij Van Holst in Amsterdam, alle in 1849; de delen 2, 4, 5 en 6 eveneens bij Van Holst in resp. 1859, 1861, 1861 en 1863. De delen 7 en 8 ten slotte stammen uit 1867 en zijn uitgegeven bij Van der Linden in Amsterdam. Aan het slot van deel 7 is te lezen dat de deeltjes afzonderlijk zijn aangeboden. Deel 8 wordt aangekondigd: 'Vraag maar aan uwe ouders of zij ook dat voor u koopen willen.' Colportage lijkt hier de meest voor de hand liggende verkoopmethode te zijn geweest.

dateerd moet worden circa 1865.⁵² Het gaat om de bundeling van vijf afzonderlijke delen van 32 pagina's, waarin niet alleen de bijbelse stof maar ook de kerkgeschiedenis behandeld wordt.⁵³ Zo vindt men in deel 5 – paginering ontbreekt – een passage over de profeet Mohammed. De krijgshaftige verspreiding van de islam is een medicijn voor het kwakkelende christendom, vindt de auteur:

'Maar eensklaps brak er in de zevende eeuw een zwaar onweder over het Christendom los, als het ware om de zorgeloozen wakker te schudden, de verbroken banden van broederlijke gemeenschap weder te herstellen en den bedorven godsdienstigen dampkring te zuiveren.'

Rutgers van der Loeff staat bekend als een aanhanger van de belangrijke Groningse richting in de theologie en de tekst van deze kinderbijbel is daarvan wel een exponent.⁵⁴ De navertellingen zijn braaf en eindigen telkens met een moraliserende vermaning of een vrome wens. Maar het boek noemen wij hier vooral vanwege de illustraties, die er vergeleken met de taferelen van hiervoor bijzonder uitspringen. De 'chromolithografie' heeft haar intrede gedaan en de vooruitgang is zichtbaar. Elk der vijf delen heeft vier bladzijden met kleurenillustraties. Ook hier zijn de kleuren nog enigszins slordig aangebracht, maar ze zijn helder en de illustraties ogen ronduit fris, met een klare lijn van tekenen, een meer gedurfde onderwerpkeuze en compositie. Zie afbeelding KL3.

Een derde boek dat hier genoemd kan worden, is een van de bekendste kinderbijbels uit de negentiende eeuw, de *Kaapsche Kinder-Bijbel* uit 1862, die vele drukken beleeft en tot ver in de twintigste eeuw wordt verkocht. Hoewel er geen gegevens over bekend zijn⁵⁵, moet het een invloedrijk boek geweest zijn. Gezien de toon en verteltrant, die orthodox-protestants mag heten, is het een kinderbijbel geweest die vooral aan de rechterzijde van de kerk en wellicht ook in de afgescheiden gemeenten aftrek heeft gevonden. De kinderbijbel is van een anonieme auteur, 'een leeraar der Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika', wemelt van de dogmatische vooronderstellingen en ideologische inkaderingen. Een voorbeeld bij het scheppingsverhaal (Genesis 1): 'God was machtig genoeg om alles in één oogenblik te maken, maar het behaagde Hem dit in zes dagen te doen.' (9)⁵⁶

Jezus is volop aanwezig in het Oude Testament en de joden hebben het oordeel over zichzelf afgeroepen. Bij de scène voor Pilatus (Matteüs 27):

52 Er is een versie bekend met op de titelpagina's van elk deel de vermelding: 'door G. van Sandwijk, bewerkt door A. Rutgers van der Loeff', waarvan de rugtitel is: *Bijbel en Kerk* (uitgeverij Noothoven van Goor Leiden), en er is een versie bekend die identiek is behalve de titel: *Bijbelsche Geschiedenis* en waar op de titelpagina's de naam van Van Sandwijk weggelaten is (uitgeverij Vlieger Amsterdam), beide zonder jaartal. De tweede versie is ongetwijfeld te dateren na 1871, het sterfjaar van ds. Gijsbertus van Sandwijk (1794-1871). Van Sandwijks oerversie verscheen waarschijnlijk al in 1831.

53 De vijf delen heten respectievelijk *Uit het beste boek*, *Iets uit den Bijbel*, *Wat moeder ons uit den Bijbel vertelde*, *Het leven van Jezus en Tafereelen uit de Geschiedenis der Christelijke Kerk*. De ondertitel van het eerste deel luidt: *Een godsdienstig lees- en prentenboek voor de jeugd* – latere delen laten daarop variaties zien.

54 De Groningse richting in de theologie was toonaangevend in de tijd dat Afscheiding en Réveil zich ertegen teweere stelden. Belangrijke namen zijn Hofstede de Groot en de eerder genoemde Benthem Reddingius. De Groningse theologie is te typeren als *middle-of-the-road*: 'redelijk, gemoedelijk, ethisch en praktisch'. Zie A.J. Rasker, a.w., pp. 45-54. Haar invloed besloeg ongeveer de periode van ca. 1830-1860. Men zou haar de voorloper kunnen noemen van de latere 'midden-orthodoxe' vleugel in de hervormde kerk. Standaardwerk over de Groningse richting is de dissertatie van Jasper Vree, *De Groninger godgeleerden – de oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*, Kampen 1984.

55 Gunning spreekt er in de inleiding van zijn kinderbijbel van 1894, zie paragraaf 4.4, lovend over.

56 1862 NN *Kaapsche*. Geciteerd wordt uit de vierde druk, Rotterdam z.j.

'En wat moeten wij denken van de Joden? Ach! arme Joden! Zij wisten niet wat zij deden. Zij wierpen Gods Zoon, den Erfgenaam, buiten den wijngaard; spoedig zoude God hun den wijngaard afnemen, en hun volk vreeselijk straffen. Wij weten Gods wil veel beter dan Pilatus en de Joden. Indien wij nu de zonde en de wereld meer liefhebben dan Jezus, dan doen wij juist wat zij deden: wij verkiezen Barabbas en verwerpen Christus. Laat ons schrikken voor den dienst der zonde en het ongeloof; daardoor verwerpen wij Christus en storten onszelven in het verderf.' (506)

Afb. ZW12 Jozef en zijn broers (Genesis 37) uit De Kaapsche Kinderbijbel (1862).

De auteur neemt de lezer bij de hand naar de echte bijbel, want dat is de opzet van deze kinderbijbel. Hoewel het een forse kinderbijbel is van 600 bladzijden, is hij compact en ligt hij goed in de hand. Uitgeverij Bolle is een van de meer professionele christelijke uitgeverijen in het land en weet hoe zij een boek aan de man moet brengen. En het boek is 'Verrijkt met ruim HONDERD EN DERTIG houtsnêeplaten en een fijn gekleurde Plaat', aldus de titelpagina. De houtsneden zijn weliswaar van eenvoudige kwaliteit, zie bijvoorbeeld afbeelding ZW12, maar de kwantiteit zal zeker aan het succes van het boek hebben bijgedragen.

'Vanzelfsprekend' zijn ook de illustraties in de *Kaapsche Kinder-Bijbel* niet gesigineerd. In 1865 verschijnt in Londen de door het Franse wonderkind Gustave Doré geïllustreerde *King James* bijbel. Die illustraties zullen we in de geschiedenis van de Nederlandse kinderbijbel nog veelvuldig tegenkomen, als eerste illustraties die door de maker ervan ondertekend zijn.

Deze succesvolle *Kaapsche Kinder-Bijbel* met al haar orthodoxie en haar ideologische inkadering van de bijbelverhalen is een goede brug naar de volgende periode, waarin de leergeschillen een schaduw gaan leggen over de kinderbijbel. Maar eerst schetsen we nog een pedagogisch tijdsbeeld en nemen daarvoor een lange aanloop.

3.9 'REDELYKE GODTSVRUCHT' Een pedagogisch tijdsbeeld

De Schoolwet van 1806 maakt, zoals we zagen, het onderwijs los van de publieke kerk, die na de Grondwet van 1798 *de jure* en op verschillende terreinen van de samenleving ook *de facto* is opgehouden publiek te zijn. Algemene godsdienstigheid wordt de leerlingen wel bijgebracht – die is immers voor de oppassende burger een hoge deugd – voor het leerstellige onderricht worden zij verwezen naar de kerkgenootschappen: in het meervoud deze keer, al laat de volledige participatie van katholieken in de samenleving nog even op zich wachten. De visie op onderwijs en opvoeding die na 1800 ruim baan krijgt, is wezenlijk anders dan de orthodox-gereformeerde visie in de

Gouden Eeuw. Het gezin is niet meer een 'kleine kerk', maar 'een kleine samenleving', oefenplaats in deugdzaamheid en vaderlandsliefde die het kind later in de grote samenleving van pas zullen komen. De schoolgang is nog niet verplicht, maar een eigenlijk voor ieder kind onontkoombare voorbereiding op de positie die het later als volwassene in de samenleving zal innemen. Zoals een historicus het samenvat: 'Opvoeding en onderwijs kregen dus een taak die ver uitgaat boven het belang van het individu, de familie of zelfs de stad. Zij moeten voortaan de vorming van kinderen tot deugdzame burgers van het vernieuwde vaderland bewerkstelligen. Het vaderland is als één groot huisgezin en alleen door goede opvoeding en goed onderwijs word je er een deugdzame burger van.'⁵⁷ De Brave Hendrikken en Brave Maria's, die Nicolaas Anslin de jeugd als toonbeelden inprent, mogen dan in later tijden geridiculiseerd worden, ze zijn decennialang de archetypen van een nastrevenswaardig ideaal. Deze ideaalbeelden regeren eveneens de kinderbijbels die in dit hoofdstuk de revue passeerden. De peuterbijbel van Van Meerten-Schilperoort laat dit in voor moderne oren bijna karikaturale vorm zien. Zij biedt haar jonge lezers een bijbelse etiquette. Het is haar bedoeling, zoals we hoorden, om 'de zaden van christelijk geloof, liefde voor den Heer en werkdadige deugd te strooijen'. En daartoe focust ze sterk op de persoon en het karakter van de bijbelse protagonisten, en dan vooral op Jezus. Dat zagen we ook al bij de eerste verhalen: de kinderbijbel van verlichte snit, die van Hesz uit 1778, die in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam. Hesz benadrukt het karakter, de psychologie en de deugden van de bijbelse figuren en die keuze gaat ten koste van de weergave van de bijbelverhalen zelf. De geloofshelden van weleer worden zo ten voorbeeld gehouden aan de jeugd, ter navolging. Ook in de kinderbijbel van Feddersen (1779) staan de deugden en ondeugden van de bijbelse figuren op de voorgrond als moreel ijkpunt. Op de keper beschouwd staan alle tot 1871 verschijnende en in dit hoofdstuk behandelde kinderbijbels, de rooms-katholieke inclusief die in hoofdstuk 6 aan de orde komen, onder de regie van de norm van verlichte deugdzaamheid. Dat geldt voor die van Van der Palm, een van de opstellers van de Schoolwet van 1806. En het geldt zeker voor Hendrik Wester, wiens kinderbijbel uit 1818 we eerder citeerden:

'Voorstellen van het betamelijke en beminnelijke der deugd, en van het hatelijke en nadeelige der ondeugd mogen het verstand gereedelijk de toestemming afpersen, de droevige ervaring leert ons maar al te veel, overeenkomstig den Bijbel, dat men, niettegenstaande die overtuiging, tot het doen van het tegengestelde al ras wordt weggesleept, zoo lang de leer der goddelijke Openbaring niet met kracht het hart doordringt.'⁵⁸

Het is een adequate samenvatting van de bijdrage van het verlichte christendom aan de opvoeding tot deugdzaamheid: de Bijbel, de leer der goddelijke Openbaring, kan een reële voedingsbron zijn voor dit opvoedingsideaal.

We stelden aan het slot van het vorige hoofdstuk al vast dat er sprake is van ongelijktijdige ontwikkelingen en dat het lastig aan te geven is wanneer de 'oude' reformatische pedagogische doelstellingen concurrentie krijgen van of worden vervangen door nieuwe verlichte denkbeelden, wanneer de opvoeding tot godzaligheid wordt 'opgevolgd' door die tot deugdzame burger van de natie, als dat al het geval is. Er is een interessante bron uit de achttiende eeuw waarin van beide sprake is en die wellicht zoiets als een keerpunt kan markeren. Van het in paragraaf 2.11 genoem-

⁵⁷ Jeroen J.H. Dekker, a.w., p. 181.

⁵⁸ Zie paragraaf 3.4.

de opvoedkundige werk van Johannes de Swaef, *De Geestelycke Queeckerye* uit 1621, verschijnt in 1740 een nieuwe editie. Het voorwoord en de zeer uitgebreide aantekeningen worden verzorgd door de Middelburgse predikant Jacobus Willemsen. In zijn voorwoord verbindt hij beide pedagogische doelstellingen. Hij is het eens met de vaststelling van de toenmalige aartsbisschop van Canterbury dat onderwijs en opvoeding lastige taken zijn en vervolgt:

'Maar het grootste en treffelykste werk in de Werreld, 't welk niet dan met de grootste wysheid en voorzigtigheid word uitgevoerd, is het wel opbouwen van eenen Mensche, en hem tot godzaligheid, rechtveerdigheid, matigheid en allerhande soort van eerlyke en betaamelyke daaden te vormen. 't Is hierom, dat de Heilige Geest in het Woord, ter bevordering van zoeene godzalige opvoedinghe der Kinderen, niet alleen voorschryft de allerbeste en heilzaamste lessen; maar ook de pryswaardigste voorbeelden onder 't oog brengt, die naar die lessen geschikt en gevormd zijn.'⁵⁹

Natuurlijk behoren de genoemde deugden ook al in de zeventiende eeuw tot het gereformeerde pedagogische standaardpakket, maar vooral de combinatie van de 'lessen' en de 'voorbeelden' is hier interessant. Niet eerder namelijk wordt in een als orthodox-protestants te typeren pedagogisch geschrift zo nadrukkelijk oud en nieuw met elkaar verbonden. Want die 'voorbeelden' zijn nieuw in 1740 en vinden, zoals we zagen, in later jaren gretig navolging. De schrijver vervolgt zijn voorwoord met een omstandige omschrijving van de 'voorbeelden' in de evangelieverhalen over geboorte en opvoeding van Jezus die ten grondslag kunnen liggen aan een verantwoorde opvoeding in gereformeerde zin. Willemsen somt op dat het kind Jezus te rusten wordt gelegd, wordt gezoogd, beschermd en opgeleid tot timmerman. Zijn ziel wordt verzorgd door zijn besnijdenis, zijn naamgeving, zijn opdracht in de tempel, zijn zegening door Simeon. Het opgroeiende kind wordt ter kerke gebracht, leert lezen en schrijven, gaat op pelgrimstocht, verkeert in goed en stichtelijk gezelschap en viert de religieuze feesten. Dit alles staat model voor een goede christelijke opvoeding. Het brengt de auteur tot een 'weergâloos deugdenbeeld'. Jezus had een mooi lichaam, niet te klein zoals Zacheüs, niet te 'wanstaltig groot', zoals Goliath. Hij was 'welgemaakt bevallig en aangenaam' en had een bekoorlijk gelaat. Tevens had hij een 'redelijke ziel': vaardig, klaar, doorzichtig, kloekhartig en doortrokken van heldenmoed. Hem kenmerkten een volmaakte eenheid in willen en weten, wijsheid en wilskracht. Hij zocht de 'openbare godsdienst', was zijn ouders gehoorzaam en hield van zijn familie en volk. Voorts was hij een 'zeer vlytig', godvruchtig, gehoorzaam en vruchtbaar kerkganger. Uit de luttele evangelieverzen over jeugd en opvoeding van Jezus heeft Willemsen zo een lijst van deugdelijke competenties gedistilleerd waaraan elke waarlijk gereformeerde opvoeding zich kan spiegelen:

'In dien Spiegel der Jeugd moeten alle Kinders zich spiegelen, en te gelyk werkyverig poogen, in de mogendheden des Heeren, om aan dat heerlyk deugdenbeeld, 't welk Jesus Kindsheid en Jongelingschap uitlevert, hoe langs, hoe meer, te gelyken. Ten minsten, die lust heeft ten leven, en die zyne ziel in de gemeinschap met God wenscht te behouden, die moet naar deeze gelykvormigheid staan. 't Is het merkteken van de gekenden in Gods eeuwige liefde, dat zy den beelde zynes Zoons, zoover mogelijk is, in alles, en dus ook in zyne Menschelyke Kindsheid en Jongelingschap, gelykvormig worden. Rom. VIII: 29. Dus krygt Jesus eene gestalte in hen, waartoe de Apostel Paulus de Galaters arbeide te baaren. Gal. IV: 19.'

En vervolgens plaatst Willemsen de gewenste christelijke opvoeding onderdeel voor onderdeel langs de meetlat van Jezus' opvoeding.⁶⁰ Zo staat deze gereformeerde dominee op de rand van de

⁵⁹ Joannes de Swaef, *De Geestelycke Queeckerye*, 2de druk, Callenfels Middelburg 1740, Voorwoord van Jacobus Willemsen, inleiding. Paginanummer ontbreekt.

⁶⁰ In het zeventig bladzijden tellende voorwoord ontbreken paginanummers, zoals gezegd. De auteur hanteert een ingewikkeld en wijdvertakt schema van (sub)hoofdstukken en (sub)paragrafen. Dit gedeelte stamt voornamelijk uit afdeling Ibb. Zie verder

Verlichting. Nog uitgebreider en 'verlichter' wordt dit bijbels-zedekundige procédé gehanteerd door de anonieme auteur van de *Historische, karakter- en zedekundige Bybelonderwyzer* uit 1782, die zich tot zijn lezers richt met de bedoeling 'uwe redelyke Godtsvrucht op te wekken; uwe kennis aan te kweeken, en uwe menschlievendheid uit te breiden' (inleiding 2). Hij is in de vorm van samenspraken voortdurend bezig de karakters van de bijbelse figuren na te lopen en hun deugden en ondeugden te wegen. Zo wordt Isaak geprezen als iemand met een 'beminnelyke tederhartigheid', een 'gevoelig hart', 'verdraagzaam' en 'vreedzaam': 'Geen drift bestormt, of ontrust zynen geest.' Rebekka daarentegen wordt weliswaar geprezen om haar 'dienstvaardigheid' en 'schranderheid', maar wordt eveneens beticht van 'eene ongemeene nyging om te behaagen.' (125v.)

Maar bij Willemsen noch bij de anonieme auteur van de *Bybelonderwyzer* is sprake van het gebruik van het middel van de navertelling om de Bijbel dichter bij de kinderen te brengen. Beiden schrijven causerieën en houden de jongeren een bijbelse deugden- en ondeugdenspiegel voor.

Al wordt de gereformeerde orthodoxie langzaam een subcultuur, ook in de achttiende eeuw verschijnen nog pedagogische gidsen à la die van De Swaef en Koelman. Johan Samuël Cassa schrijft in 1778 een boek waarin hij het met een wat schoolse aanpak en een uitvoerige behandeling van de Geloofsartikelen opneemt voor de bevinding, voor rechtzinnig geloven en aan de hand van recente rampspoed en fortuin God presenteert als dagelijks actieve straffer en beloner.⁶¹

De Verlichting is in de godsdienstige pedagogiek niet onweersproken. Zowel de verlichte theologie, met haar algemene godsdienstigheid, haar afkeer van het 'verzoenend bloed van Christus' en met haar evangelische gezangen vol burgerzin en deugdzaamheid, als de maatschappelijke ontwikkelingen die de publieke rol van het protestantisme terugdringen, worden na de Franse tijd heftig aangevochten. Kerk en school worden het terrein waarop de meeste strijd geleverd zal gaan worden. Gaat het in de kerk bij de tegenstanders van de Verlichting vooral om het verlangen naar het 'zuivere calvinisme' van vroeger dagen, dan wel naar een evangelische vernieuwing van de samenleving, wat de school betreft zijn het vooral de angst voor en de afkeer van de dreigende emancipatie van het katholieke volksdeel die veel critici drijven. De Schoolwet van 1806 wordt met argwaan bekeken, de *Algemeene Boekenlijst* van 1810 baart opschudding. De Bijbel komt er niet op voor. Wel figureren op de lijst tal van recente schooluitgaven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ook voor de overdracht van bijbelkennis. De samenstellers verantwoorden zich voor hun keuze en voor het passeren van de Bijbel zelf in de editie voor de noordelijke provincies uit 1815 (zie kader 3.8). De Bijbel zelf zou misstaan op de lijst, want zij is *hors catégorie*— zo luidt het verweer. En bijbelbewerkingen zijn misschien wel nuttiger voor kinderen.

'De Verlichting' heeft ervoor gezorgd dat voor het eerst openlijk bijbelbewerkingen in de opvoeding van kinderen nuttiger worden geacht dan de Bijbel zelf, zoals uit de twee boekenlijsten blijkt. De boekenlijst voor de noordelijke provincies noemt dezelfde Nutsboekjes voor scholieren, maar voor de onderwijzers beveelt de lijst de in het vorige hoofdstuk behandelde werken van Hesz, Ahasverus van den Berg en Van Hamelsveld aan.⁶²

'De samenstelling van de lijst is een voorbeeld van het moreel paternalisme van de beweging

over in verlichte pedagogische literatuur aan Jezus toebedeelde deugden, de bijdrage van A. de Groot in W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, a.w., pp. 231-247, m.n. pp. 235vv.

61 *Godsdienstige Opvoeding der Kinderen*, 's-Gravenhage 1778.

62 *Algemeene Boekenlijst ten dienste der Lagere Scholen in de Noordelijke Provinciën*, Leiden 1815, p. 116.

Over het ontbreken van de Bijbel op de schoolboekenlijst (1815)

3.8

Niet ernstig genoeg kan het den onderwijzeren worden gezegd en herhaald, dat het geven van het volkomenst onderwijs in de verschillende gewone vakken van het lager onderwijs niet alles en zelfs geenszins het voornaamste is, hetwelk van hen gevorderd wordt. De bevordering en aankweeking van zedelijkheid en godsdienstigheid, beide gegrond op de goddelijke openbaring, zoo in de natuur als in den bijbel, moet bij geheel hunne behandeling en onderwijzing hunner leerlingen de hoofdzaak zijn. Zonder deze zal de beste onderwijzing haar steun, sie-raad, doel en vruchten missen.

Welligt zal het dan ook verwondering baren, dat op de boekenlijst geen gewag van den bijbel ten schoolgebruike gemaakt wordt. Dan deze verwondering moet ophouden, zoodra herinnerd wordt, dat er op deze lijst verscheiden boekjes gevonden worden, welke, het zij bij wijze van uittreksel, het zij bij wijze van zamenvoeging, uit gedeelten van den bijbel bestaan; voorts dat aldaar een geheel stel van leesboekjes wordt aangewezen, door welker gebruik de scholieren met den voornamen inhoud van den bijbel, op eene voor hen meer geschikte en vatbare wijze dan zulks door het lezen van den bijbel zelve geschieden kan, worden bekend gemaakt, en eindelijk, dat, indien er in de Nederlandsche taal een schoolbijbel voor handen ware, deze alsdan ongetwijfeld op deze lijst eene plaats zoude gevonden hebben.

[...]

Reeds door den bijbel onder de schoolwerkjes aan te bevelen, zou er afbreuk gedaan worden aan de achting en den eerbied, aan denzelven verschuldigd, even als ware het noodig, om door eene regtstreeksche aanwijzing de onderwijzers optewekken en te verpligten tot een gepast gebruik van denzelven.

A. van den Ende, inspecteur-generaal van het latijnsche en lagere schoolwezen, in de toelichting bij de *Algemeene Boekenlijst ten dienste der lagere scholen in de noordelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden*, Den Haag 1815, pp. 17vv.

van het Nut', stelt Dekker.⁶³ Laten we bezien hoe de schoolboekjes van 'het Nut' de overdracht van bijbelverhalen ter hand nemen.⁶⁴ De publicaties lijken nogal op elkaar, al verschillen ze in omvang. Ik neem als voorbeeld het wat uitvoeriger boek van B. Verwey, *Kort Begrip der Bybelsche Geschiedenis - een schoolboek voor de Jeugd*, uit 1803. Verwey (1772-1835), predikant in Bolsward, biedt geen echte navertelling, maar een samenvatting van de bijbelverhalen, stelt vervolgens enkele vragen, zonder de antwoorden erbij te geven, biedt dan enkele 'gemengde aanmerkingen', afgesloten met een zedenlesje en stelt ten slotte nog enkele vragen naar aanleiding van de aantekeningen, opnieuw zonder de antwoorden erbij te geven. De toon is verlicht en heilshistorisch-optimistisch. Wanneer Verwey 'de eerste steden en koninkrijken' behandelt na het verhaal van Noach (Genesis 10), meldt hij bijvoorbeeld: 'Zoo liet de Voorzienigheid alles langzaamhand en trapswijze ontwikkelen en beschaaven'.⁶⁵ De planmatige historische ontwikkeling van de godsdienst wordt benadrukt. Zo

⁶³ Jeroen J.H. Dekker, a.w., p. 275.

⁶⁴ Een compleet overzicht van alle Nutsuitgaven ten dienste van het onderwijs biedt het gedenkboek van W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, a.w., pp. 403vv. Voor een overzicht van de totale kinderboekenproductie in de periode 1800-1840 zie de bibliografie van Frits Huiskamp, a.w.

⁶⁵ Verwey, a.w., p. 21.

Een Nutspredikant over het plan van God (1803)

In dit tijdvak liep het plan van God, 't welke wij, door het gansch beloop der Bijbelsche Geschiedenis, opmerkten, ten einde. De kennis van den eenigen God was bewaard, zijne beloften waren vervuld, en een nieuwe geestelijke godsdienst was bevestigd. Om deeze redenen hield nu zijne bijzondere bescherming van het Israëlitisch volk op; alle onderscheidende gunstblijken werden weggenomen; ieder volk mogt nu op Gods liefde hoopen.

[...]

In het Christendom is nu de waare kennis van God, en van den redelijken, zuiveren, geestelijken dienst van God vervat. Elk Christen kan zich dus verheugen, te behooren tot die maatschappij, welke ter verlichting, zedelijke beschaaving en geluksbevordering van het menschedom alleen geschikt is. Daar het Christendom, echter, nog niet is wat het zijn konde, en de goddelijke beloften op eene grootere uitbreiding van hetzelfde doen hoopen, moet elk belijder van hetzelfde, naar zijne krachten, tot deszelfs bloei medewerken, en hierom God bidden.

[...]

De Bijbelsche Geschiedenis moet van elk, vooral ook van kinderen, met opmerkzaamheid gelezen worden, om zich van Gods bijzondere regeering over alles te laten overtuigen, en, gelijk door de kwaade voorbeelden afgeschrikt, alzoo door de goeden geleerd en bestuurd te worden.

Slotbeschouwing van B. Verwey, predikant te Bolsward.⁶⁶

dient de ballingschap van Israel ervoor dat het volk teruggebracht wordt bij dit heilsplan. Zelfs de kruisdood van Jezus door de hand van de Romeinen wordt instrumenteel beschreven. De executie op Golgotha in deze vorm is het beste middel gebleken om 'de godsdienst' over de hele wereld te verspreiden. De heilsgeschiedenis is bij Verwey één rechte ontwikkelingslijn van de schepping der wereld tot aan de negentiende eeuw, geheel overeenkomstig het verlichte vooruitgangsgeloof (zie voor zijn slotbeschouwingen kader 3.9).

Hoewel de verlichte godsdienstpedagogiek de verhaalvorm in de bijbeloverdracht heeft geïntroduceerd, om zo de deugden van de bijbelse figuren ter navolging beter ten voorbeeld te kunnen stellen dan door het overhoren van bijbelse weetjes,⁶⁷ toch mag in dit tijdvak nog niet echt gesproken worden van navertellingen. Het overgrote deel van de uitgaven in deze periode, die van Van der Palm voorop en het meest uitvoerig, laat een overgangsfase zien tussen catechismus en navertelling, de parafraze. We hebben in paragraaf 1.5 geconstateerd dat deze parafrases typisch Nederlands zijn. De auteurs nemen de lezers aan de hand voor een wandeling door het landschap van de Bijbel, vatten samen en geven toelichting wanneer zij dat nodig achten. Er zijn grofweg drie typen van bijbelparafraze voor jongeren: de verklarende, empathische en moraliserende parafraze. De hier behandelde 'kinderbijbels' parafrazeren doorgaans verklarend. De andere twee typen komen we later tegen; de eerste echt moraliserende parafraze is de in dit hoofdstuk behandelde kleuterbijbel van Van Meerten-Schilperoort.

⁶⁶ Verwey, a.w., p. 126.

⁶⁷ Ter illustratie: een schoolboekje van 'het Nut' uit 1798 van E. Tinga en A.M. Moens heeft als titel *Beschrijving van het Godsdienstig en zedelijk Character van Jesus Christus*.

Deze verlichtingsgolf blijft, nogmaals, niet onweersproken. Het Réveil, de Afscheiding van 1834, het verzet tegen de evangelische gezangen van 1807 én tegen de boekenlijsten van 1810 en 1815, het politieke verzet tegen het Algemeen Reglement van 1816 en de eerste decennia van de schoolstrijd, die orthodox-gereformeerden en katholieken bijeenbrengt in hun verzet tegen het 'algemeen-christelijke onderwijs', snijden diep in in kerk en samenleving, maar de gevolgen ervan worden pas later zichtbaar in de geschiedenis van de kinderbijbel. Het in paragraaf 3.5 beschreven conflict om de prentbijbel van Benthem Reddingius laat de weerstand goed zien, maar de eerste 'eigen' kinderbijbel van een orthodox-gereformeerde auteur verschijnt pas in 1872. Daarom behandelen we de aanloop daartoe in de slotparagraaf van het volgende hoofdstuk. Daar zullen we vaststellen dat de deugdendidactiek van de verlichte pedagogen het veld ruimt voor een nieuw type pedagogisch opvoedingsideaal, dat de eigen ontwikkeling van het kind centraal stelt. Daar zullen we ook vaststellen dat de orthodox-protestantse stroming zich breed gaat maken en tegen dit nieuwe ideaal haar aloude 'opvoeding tot godzaligheid' inbrengt en actualiseert.